

FALBYGDENS GÅNGGRIFTER

En orientering



Lars Bägerfeldt

Falbygdens gånggrifter. En orientering.
av Lars Bägerfeldt

TIDSÅLDRAR

PALEOLITIKUM-MESOLITIKUM - jägarstenåldern t.o.m. 3950 f.Kr.

NEOLITIKUM - bondestenåldern c:a 3950 - 1800 f.Kr.

Trattbägarkultur c:a 3950 - 2950 f.Kr.

Långhögstid c:a 3950 - 3600 f.Kr.

Döstid c:a 3600 - 3337 f.Kr.

Gånggriftstid c:a 3337 - 2950 f.Kr.

Stridsyxekultur c:a 2950 - 2400 f.Kr.

Gropkeramisk kultur c:a 3300 - 2400 f.Kr.

Dolkkultur / Senneolitikum c:a 2400 - 1500/1800 f.Kr.

BRONSÅLDERN c:a 1800-500 f.Kr.

JÄRNÅLDERN c:a 500 f.Kr. - 1050 e.Kr.

MEDELTID 1050 - 1521

NYARE TID 1521 – idag

**Åtskilliga bilder och illustrationer
finns i flera av mina andra böcker,
för den som är intresserad.**

© Lars Bägerfeldt, Falköping 2009

FÖRORD

De tre första kapitlen skrevs för att bli utgivna som små häften i samband med utställningen Falbygden Fornsal, men så blev det aldrig. Det fjärde kapitlet var egentligen beställt av Utbildningsradion med anledning av att jag medverkade till en radioserie om gånggrifterna, men den gavs inte heller ut. Nu efter många år har dessa texter dammats av och sammanställts på detta sätt.

Avslutningsvis presenteras samtliga gånggrifter på Falbygden som skisser, för att åskådliggöra hur mycket som finns kvar av dem, eller rättare sagt hur mycket som syns ovan jord. Detta gällde i varje fall vid min egen inventering av dem i slutet av 1980-talet.

Falköping 2009-03-25
Lasse Bägerfeldt

Innehåll

OM GÅNGGRIFTERNA - I KORTHET	6
Gånggrifter - Vad är det?	6
Den kulturella bakgrunden	7
Byggnaden - en stomme av sten	7
Detaljer i konstruktionen	8
Inredning och utsmyckning	8
Rumsliga zoner	8
Fler än någon annanstans	9
Enastående prestationer	9
Gångens orientering	10
Vinklar och mått	10
Gigantisk geometri	10
Falbygdens särart - en sammanfattning	11
Solförmörkelsen	11
Byggmästare och arvtagare	12
VARFÖR FALBYGDENS GÅNGGRIFTER ÄR SÅ UNIKA.....	14
Inledning	14
1. Det stora antalet	14
2. Det korta avståndet mellan dem	15
3. En skarp gräns i landskapet	16
4. Bristen på tidigare tradition	17
5. Gånggrifternas skånsk-danska härkomst	18
6. Monumentets storlek	19
7. Avvikande konstruktionsdetaljer	21
8. Det stora avståndet till kusten	22
9. Läget i terrängen	22
10. Det geometriska förhållandet mellan dem	22
Sammanfattar vi detta finner vi följande:	23
VART SKA MAN ÅKA?	26
Allmänna tips	26
Inledning	26
203 gånggrifter	27
FALKÖPINGSTAD	27
PÅ ANDRA SIDAN STAN	33
KARLEBY	35
LUTTRA – VÅRKUMLA	40
EN TUR SÖDERUT	41
EN FÄRD NORRUT FRÅN FALKÖPING	44
EKORNAVALLEN	48
... och då återstår bara 163 gånggrifter	51
UNIKA BYGGNADER I EN SÄREGEN BYGD	52
Megalitgravarnas tidsålder	52
De första bönderna - Trattbågarkultur	54
Dösar och gånggrifter i Sverige	56
Gånggriftens konstruktion	57
Gravar och offer	58
Frågor och nya teorier	59
Falbygden - en stor gåta	59

Geometri och astronomi.....	62
Hur gånggriften egentligen såg ut.....	63
Deras ursprungliga funktion.....	64
Trattbägarkulturen (TRB) - megalitgravsbyggarna.....	64
Områdesindelning.....	65
TRB:s föremålsvärld - en sammanfattning.....	66
FLER GÅNGGRIFTER	71
KARTOR.....	73
Bergarter, samtliga gånggrifter på Falbygden.....	73
Höjd över havet, samtliga gånggrifter på Falbygden.....	75
Numrering av samtliga gånggrifter på Falbygden.....	76
PLANRITNINGAR.....	77
Skisser på samtliga gånggrifter på Falbygden.....	77

Om gånggrifterna - i korthet

Gånggrifter - Vad är det?

På olika platser i Götaland finns stora stenbyggda rum från forntiden, ofta med större eller mindre skador. Gemensamt för dem är att de en gång hade ett stort rum byggt av resta stenar och med stenblock som tak. Sådana byggnadsverk finns längs kusterna i Europa, från Skandinavien via de Brittiska öarna och Atlantkusten till Spanien och Portugal samt vidare in i Medelhavet.

I slutet av 1700-talet utfördes den första undersökningen av en megalitgrav i Sverige, i syfte att på mer vetenskaplig väg utröna vad en megalitgrav egentligen var för något. Det skedde i Dala sn på Falbygden. En stor mängd människoben påträffades och slutsatsen blev att dessa monument var "familjegravar". Sedan dess har mycket hänt inom forskningen, och numera finns det forskare som till och med tvivlar på att gravläggning var deras primära funktion.

Gånggrifterna tillhör en särskild grupp fornlämningar vilka alla har det gemensamt att de har en kammare som är byggd av stora stenblock. Denna grupp kan kallas stenkammargravar, och inkluderar då dösar, gånggrifter och hällkistor. De två första tillhör gruppen megalitgravar, och de byggdes och användes under en tidig del av bondestenåldern (neolitikum), c:a 3600-3000 f.Kr. Hällkistorna var inte en direkt fortsättning på de två föregående utan introducerades efter en mellanperiod av 600 år, och deras period omfattar stenålderns slut och början på bronsåldern, c:a 2400-1500 f.Kr.

I dag är dateringen av megalitgravarna relativt säker även i detalj. Det har skett genom kalibrerade C14-analyser, i kombination med typologisk seriation där olika föremålsgrupper kan inordnas i kronologiska serier av enskilda typer. Typserierna uppställs parallellt i kronologiska scheman vilka får mer fast dateringar genom bland annat C14-dateringar.

Megalitgravarna har en starkt sydlig och västlig dragning i vårt land. Dösarna dominerar i Bohuslän och Skåne, och ett mindre antal finns också i Halland, Öland, Gotland, Östergötland, Falbygden och Värmland. Utbredningen av gånggrifter ser ungefär likadan ut, men med den viktiga skillnaden att ett mycket stort antal även finns på Falbygden.

Den kulturella bakgrunden

Dösar och gånggrifter kan se helt olika ut, och man kan onekligen fråga om de verkligen tillhör en och samma tradition. Bortom dessa tvivel kan vi vid närmare studium se hur utvecklingen gestaltat sig och förändrats under några hundra år.

Utvecklingen började egentligen inte 3600 f.Kr. då de första dösarna byggdes. Den började ett par tusen år tidigare då traditionen utvecklades i södra Europa, men det är en annan historia. Håller vi oss till södra Skandinavien börjar megalitgravarnas epok c:a 3900 f.Kr., eller strax efter övergången från jägarstenålder till bondestenålder, när långhögar började byggas. Dessa blev föregångare till de riktiga megalitgravarna.

I Skåne och Danmark finner vi Ertebøllekulturen (c:a 5000-4000 f.Kr.) som visserligen var en kultur vars ekonomiska bas utgick från fiske, jakt och insamling av vegetarisk föda, men som uppvisar flera nyheter som introducerats från grannarna i söder. Sedan tiden runt 5500 f.Kr. hade bondenäringen etablerats i norra Tyskland-Polen. Några få av dess idéer och traditioner dök tidigt upp i Danmark, Skåne och på Västkusten, dock utan att boskapsskötsel och odling infördes.

Efter en tidsrymd av drygt 1000 år inträffade denna övergång som en blixtnedslag från klar himmel. Istället för att det spreds långsamt från söder till norr, skedde den samtidigt i hela södra Skandinavien samtidigt. Den nya kulturen, Trattbägarkulturen (c:a 4000-3000 f.Kr.), var en renodlad bondekultur vilken hade starka inslag av hierarkisk skiktning och lyxvaror. Bärnsten, koppar, synnerligen välarbetade yxor och redskap i flinta och andra vackra bergarter präglar de kvarvarande fynden från denna tid. När denna kultur upphörde, försvann också traditionerna runt megalitgravarna.

Byggnaden - en stomme av sten

Ytterligare en nyhet var de enorma långhögarna, vars nutida rester består av avlånga stundom trapezoida (ena kortsidan är markant större än den andra) jordhögar. Ibland har de kedja av resta stenar längs kanten. Under högen påträffas vanligen en eller två gravar. De tillhör tiden 3900-3600 f.Kr. och dominerar i den västra delen av Danmark.

Runt 3600 f.Kr. förändrades konstruktionen efter påverkan västerifrån. Härmed framträder dösarna. Jordhögen kunde finnas kvar, och de den omgivande kantkedjan av resta stenar blev allt vanligare. Den markanta skillnaden var att kammaren lyftes upp ovan jord och byggdes i stora stenblock. I slutet av dösarnas era tillkom en del detaljer i konstruktionen. En minimal öppning i kammarväggen blev regel, liksom en smal gång som ledde härifrån och utåt.

Vid tiden 3350 f.Kr. inträffade åter en stor förändring i byggnadsstilen. Det nya vi ser kallas gånggrifter. Både kammaren och gången öka-

de markant i storlek, samtidigt som kantkedjan i hög grad försvann. Nästan alla gånggrifter har formen av bokstaven T sett ovanifrån.

Detaljer i konstruktionen

Granskar vi konstruktionerna i detalj finner vi många särdrag som upprepas från den ena monumentet till nästa. De tre främsta delarna är kammare, gång och kantkedja, men av dessa är det bara kammaren som finns hos samtliga megalitgravar.

Mellan de resta stenblocken har man stundom tätat springor och glipor med hjälp av en kallmur bestående av flata stenar som staplats på varandra.

I gången och vid kammaröppningen finner man ibland en konstruktion i sten som påminner om dagens dörrkarmar och trösklar. Hos en del dösar finns dessutom runda block som ungefär till hälften täcker kammaröppningen. Riktiga dörrar av sten finns bara bevarat i ett enda fall.

Inom forskningen runt dessa monument kan man räkna upp åtskilligt fler detaljer som är viktiga på olika sätt.

Inredning och utsmyckning

Allting tyder på att de kvarvarande stenblocken endast var en stomme varomkring det egentliga monumentet byggts. Säregna konstruktioner och endast spridda fynd runt om i Europa vittnar om att de var rikligt utsmyckade på olika sätt.

Rumsliga zoner

De tre områdena i Sverige med flest megalitgravar - Bohuslän, Skåne och Falbygden - uppvisar olika byggnadstraditioner. Den största skillnaden finner vi mellan Bohuslän och Falbygden. Inom de enskilda områdena är likheten relativt stor. En tydlig gräns finns bland annat tvärs genom mellersta Halland, och denna gräns återkommer även vid flera andra tillfällen under forntiden.

Falbygdens fåtaliga dösar har en byggnadsstil som ligger nära den bohuslänska, men det gäller definitivt inte gånggrifterna. Istället finns det ett mindre antal gånggrifter på Falbygden som är byggda i en skånsk-dansk stil.

Fler än någon annanstans

I Bohuslän och Skåne finns 30 respektive 52 säkra gånggrifter. I övriga Sverige, undantaget Falbygden, finns 11 gånggrifter varav fem i Halland. Som var och en förstår framstår Falbygdens 203 säkra eller sannolika gånggrifter (samt ett 40-tal osäkra) som någonting mycket besynnerligt. Särskilt med tanke på de fåtaliga dösa och att det ingenstans finns någon antydning om att utvecklingen i Götaland sökte sig mot Falbygden på detta extrema sätt. Vi ska återkomma till alla problemen runt Falbygdens gånggrifter längre fram.

Enastående prestationer

Att bygga monument som megalitgravar måste ha krävt stora resurser av byggmästarna. Få förhistoriska lämningar kan mäta sig med dessa vad gäller komplexitet och avancerad ingenjörskonst.

Ser vi till den rent ekonomiska bakgrunden måste man ha kunnat friställa såväl arbetskraft som kostbart material för att kunna bygga och inreda dem. Det praktiska arbetet är månne mindre krävande än vad man kanske tänker sig. Om vi rent hypotetiskt tänker oss att ett arbetslag bestod av 10 mästare och 10 oxar, bör dessa ha kunnat bygga stommen till även de största megalitgravarna inom en enda månad. Därtill kommer förarbetet som klyvning och viss bearbetning av stenblocken, samt hela arbetet med att utsmycka dem.

Bearbetningen av blocken har aldrig varit särskild noggrann. Det viktigaste tycks ha varit att blocken passade ihop någorlunda och att takens insidor var släta och plana. Bara detta arbete bör dock ha krävt mycket arbete. Hur de bar sig åt vet vi inte. Inga arbetsredskap finns bevarade, och inga övriga spår heller. Vi kan dock utgå ifrån att de bör ha använt sig av såväl rep som byggnadsställningar. I annat fall torde arbetet ha varit omöjligt att utföra. Vi får inte glömma bort att de var mästare på dessa byggnationer, och att det är vi i vår tid som är de obildade lekmännen inom detta område.

På Falbygden finner vi flera skandinaviska rekord i monumental storslaggenhet. Här finns:

- Den längsta kammaren om c:a 17,2 m. (Fa 133, Karleby sn RAÄ nr 58)
- Den längsta gången om c:a 13,5 m (ev. 15,5 m). (Fa 133, Karleby sn RAÄ nr 58; jfr Fa 72)
- Den bredaste gången om c:a 1,5 m. (Fa 28, Sätuna sn RAÄ nr 2)
- Det längsta enskilda stenblocket om drygt 6,5 meter. (Fa 133, Karleby sn RAÄ nr 58)
- Det tyngsta enskilda stenblocket om c:a 26 ton. (Fa 107, Falköpings stad RAÄ nr 18)

- samt en av de bredaste kamrarna om c:a 2,9 m (Fa 107, Falköpings stad RAÄ nr 18), men det finns ett par gånggrifter i Danmark som är något bredare.

Gångens orientering

Likaså bland gångriktningarna utmärker sig Falbygdens gånggrifter från det övriga landet. Riktningarna är mer samlade och återfinns i ett visst antal grupper mellan rakt öster ut och med dragning mot söder, men aldrig västerut.

I Skåne verkar månens ändlägen vid horisontpassagerna ha varit de viktigaste, men på Falbygden dominerar istället solens viktigaste horisontpassager. Här är vår- & höstdagjämning, vintersolstånd och kyn-
delsmässodagen (mellan de båda föregående dagarna) representerade.

Vinklar och mått

Många av gånggrifterna har gången placerad exakt mitt på kammaren. Detta skulle vara en omöjlighet om inte gångens placering mätts upp på något sätt. Än mer avancerat blir det när vinkeln mellan kammare och gång granskas, eftersom den vanligen är exakt 90 grader. För att kunna åstadkomma detta räcker det inte med en enkel uppmätning utan man måste också ha en uppfattning om grunderna i geometri. Dessutom måste man ha upphöjt innebörden i de geometriska principerna så pass mycket att det i princip blev en oskriven regel att vissa vinklar alltid skulle ingå.

Vissa försök till rekonstruktioner av deras beräkningar och måttenheter antyder att de använt ett längdmått på knappt 4 dm.

Gigantisk geometri

Den i särklass mest oväntade upptäckten runt gånggrifterna på Falbygden är att många av dem tycks ligga utplacerade i enlighet med gigantiska geometriska system. De kan vara mer än en kilometer långa och i varje system utgör gånggrifterna viktiga punkter i dessa system. Ingen annanstans i Norden tycks detta finnas. Andra typer av landskapsgeometriska konstruktioner av enorm storlek och från denna tid finns dock i Frankrike och på de Brittiska öarna.

De två system som hittills blivit bäst undersökta berör de 10 centralt belägna gånggrifterna i Falköping och de 11 gånggrifterna runt Karleby kyrka. I det första fallet kan alla säregna vinklar och trianglar etc få en naturlig förklaring genom den främsta av alla geometriska proportioner - Gyllene snittet (1 : 1,618...). Vissa egenskaper antyder att man använt

ett längdmått om c:a 17,8 meter, eller ett mått som utgjorde ett bråktal av detta.

Karlebys gånggrifter är istället uppbyggt kring den främsta av de pythagoreiska trianglarna, den egyptiska triangeln (med en rät vinkel och med sidolängderna 3, 4 och 5). Mycket pekar på att man här har använt ett längdmått om c:a 18,0 meter, eller ett mått som utgjort ett bråktal av detta. Fler system väntar på att bli mer grundligt utforskade.

Falbygdens särart - en sammanfattning

Nu har många av de egenskaper nämnts som leder fram till det faktum att Falbygdens gånggrifter utgör ett av de största problemen inom den europeiska megalitgravsforskningen. Bland punkterna finner vi:

- Det stora antalet om 203 säkra gånggrifter (69% av alla i Sverige).
- Den stora tätheten om i genomsnitt 1 gånggrift per 1,8 km² nutida åkeryta.
- Kammarens storlek är i genomsnitt 7,0 meter lång, vilket kan jämföras med den största i övriga Sverige vars kammarlängd är blott 6,6 meter. På Falbygden finns också många andra rekord varav flera nämnts ovan.
- De är rika på vissa speciella detaljer i konstruktionen som saknas på andra håll i landet; till exempel gångtapp och gångmarkering.
- Traditionen att bygga megalitgravar saknades i stort sett helt före det omfattande byggandet av gånggrifterna. Dösarna är byggda i en bohuslänsk stil, medan gånggrifterna har ett skånsk-danskt ursprung.
- Den äldsta typen av gånggrifter (typ 1; från c:a 3350 f.Kr.) saknas på Falbygden och de tillhör tiden från c:a 3300 f.Kr.
- De ligger i ett inlandsområde och inte vid kusten som nästan alla andra megalitgravar gör i Sverige.
- Runt hälften av gånggrifterna på Falbygden är placerade på ett sådant sätt att de bildar hörn eller viktiga punkter i olika geometriska figurer.

Solförmörkelserna

I det närmaste kan det förefalla omöjligt att förklara alla dessa problem. Det var egentligen inte heller en arkeolog som var upphovet till en lösning som inte bara kan ge en rimlig förklaring på alla dessa frågor utan även på en del andra gåtor från denna tidsperiod. I samarbete med författaren utvärderade arkeoastronom fil.dr Göran Henriksson den eventuella betydelsen av forntida totala solförmörkelser. Öväntat visade det

sig att det hade inträffat två totala solförmörkelser vid den kritiska tiden och med blott 38 års mellanrum.

För att sammanfatta teorin ledde denna upptäckt till antagandet att den första totala solförmörkelsen (6 april) 3337 f.Kr. gav upphov till stora kulturella förändringar i södra Skandinavien, varibland dösarna kom att ersättas av gånggrifter. Den andra totala solförmörkelsen (1 sep) 3299 f.Kr. berörde främst Jylland. Vet vi sedan tidigare att man övergav sina nybyggda gånggrifter vid ungefär denna tidpunkt, men härigenom kunde detta fenomen få en rimlig förklaring.

Vid samma tid som många danska gånggrifter ödeläggs runt 3300 f.Kr., byggdes av allt att döma Falbygdens alla gånggrifter. Märkligt nog talar vi om ungefär samma antal, om vi också räknar in den säregna ökningen av gånggrifter på de mindre danska öarna som Samsö, Lolland, Falster och Mön.

Från många håll runt jorden och från skilda tidsperioder känner vi till att just det säregna himmelska skådespel som de totala solförmörkelserna ger upphov till har betraktats med fasa och skräck. Att vi låter oss ana att de gav upphov till en viss folkförflyttning är inget orimligt. Dessutom tycks det inte ha berört den breda allmänheten bland boskapskötarna utan endast de personer bland dåtidens aristokrater som lät bygga och använda gånggrifterna. Gissningsvis skulle det kunna innebära att invandringen till Falbygden av danska aristokrater, sannolikt av prästlig funktion, motsvarade ett antal av omkring 500 personer. Om denna uppskattning är riktig bör Falbygdens befolkning ha ökat med omkring 12-25%.

Eftersom den andra solförmörkelsen inträffade på hösten, bör vi kunna räkna med att byggandet av Falbygdens gånggrifter påbörjades året därpå, det vill säga 3298 f.Kr. Tankar har funnits i kommunledningen att fira ett jubileum för att fira och uppmärksamma Falbygdens enastående forntid. Nu blev det inte så. Det tänka året var 1993 då det är 5290 år sedan ($3298 + 1993 - 1$; år 0 existerar inte) som detta ska ha inträffat. År 2003 blir det 5300 år jämnt. Ska manne kommunen fira då istället?

Byggmästare och arvtagare

Beräkningar från skilda håll i norra och västra Europa visar med all tydlighet att megalitgravarna ingalunda kan ha berört alla i befolkningen på ett konkret sätt. De är genomgående byggda av särskilda mästare och enbart för ett litet urval av befolkningen. En närmare granskning visar att det inte räcker med att påstå att megalitgravarna tillhörde dåtidens elit eller aristokrati, de kan bara ha tillhört en speciell grupp av aristokraterna. Av flera skäl finns det anledning att anta att de innehade en prästerlig funktion i samhället.

Vi i vår tid kommer långt efter forntidens människor när vi ska försöka förstå megalitgravarna. För dem var de enskilda detaljerna i kon-

struktionen viktiga symboler, vilka ska ge upphov till tankar och föreställningar om säregna och abstrakta ting.

Redan tidigt i forskningen påpekades den inbördes likheten inom och mellan de två kategorierna medeltida kyrkor och gånggrifterna. Har man sett en, har man sett alla. De är båda uppbyggda kring en mängd regler som styr form, proportion, storlek, orientering, uppsättning av detaljer och deras utformning och placering. Likaså har man gravlagt högt uppsatta personer inne i kyrkorna, liksom i gånggrifterna.

Gånggrifternas kammare inrymmer vanligen 10-20 gravsatta personer - män, kvinnor och barn - vilka insatts under gånggrifternas 300 åriga era. De lades eller sattes i små sektioner eller bås längs väggarna, men de nådde aldrig upp till taket. Med sig fick de främst bärnstenspärlor som importerats från Danmark-Skåne. Utanför gångmyningen hade man vid olika tillfällen offrat vackert dekorerade keramikkräml med mat och dryck. Krämlens udda former tycks också vittna om det heliga vattnets och eldens närvaro. De gravlagdas fåtalighet, tillika med den stora volymen av kammaren som inte använts till gravsättningar bidrar till tolkningen att kamrarna användes till annat än bara gravläggning. Ett alternativ är att betrakta dem som tempel med flera skilda funktioner, som berör liv och död, och kontrasten mellan vår värld och verklighet som vi har omkring oss och den bortre världen dit bara präster och schamaner har företräde. Bara de utvalda fick tillträde till det öppna rummets hemligheter som låg dold bakom stenblock och allsköns dekoration.

I ljuset av en sådan tolkning verkar det som om alla bitarna långsamt vill falla på plats och ge en rimlig förklaring till gånggrifternas alla egenheter. Även i ett europeiskt perspektiv kan vi genom denna tolkning få en heltäckande förklaring till ett av forntidens stora mysterier.

* * *

Varför Falbygden gånggrifter är så unika

Inledning

Jag har sagt det förut, och jag säger det igen: Hur skulle du reagera om du fick höra att det fanns låt säga 42 domkyrkor i Skara stad under medeltiden? Nu är detta bara ett påhittat exempel, men förmodligen skulle du slå bakut och tvivla starkt på att något sådant var möjligt. Precis lika osannolikt är påståendet att det skulle råka finnas 200 gånggrifter från stenåldern på Falbygden - om det nu inte vore för det faktum att det faktiskt ligger till på det viset!

Det är inte bara antalet som gör Falbygden gånggrifter så unika, även om det är en starkt bidragande del. Här döljs många märkliga särdrag som gör problemet än större. Jag har i all korthet redovisat dem tidigare, men aldrig gått närmare in på vad det innebär. Låt oss ta det från början och granska gamla och nya fakta och beskrivningar av situationen, innan en teori presenteras som kan förklara många av problemen.

Europas megalitgravar kan för skandinavisk del indelas i två huvudsakliga områden, dels nordöstra Europa (Norden, Tyskland, Polen, och Nederländerna) och dels Västeuropa väster därom. Polen saknar gånggrifter eller likartade monument, varför detta område aldrig nämns i detta arbete. Ska vi lära oss förstå Falbygden gånggrifter måste det ske utifrån ett nordost-europeiskt perspektiv, med inslag av västliga kulturimpulser.

1. Det stora antalet

Efter min granskning av samtliga forngravar som var tänkbara gånggrifter i trakterna runt Falbygden, kunde till slut fastslås att det fanns 203 anläggningar som var säkra gånggrifter. Därtill finns 41 anläggningar som eventuellt kan vara gånggrifter. Min personliga bedömning är att det ursprungligen fanns runt 250 gånggrifter på och i omedelbar närhet av Falbygden. Med andra ord är det inte så många som kan ha blivit bortodlade någon gång före 1800-talets mitt, då den första inventeringen genomfördes, eller som döljs under odlingssten eller dylikt. På andra orter, som till exempel i delar av Danmark, är bortodlingen be-

tydligt högre. Men här har också lagstiftningen varit mildare, samtidigt som megalitgravarna ligger i ett betydligt intensivare jordbruksområde.

Detta antal ska jämföras med de 91 säkra gånggrifterna i resterna av landet. Skåne som annars är en så rik forntidsbygd kan endast uppvisa 52 gånggrifter, och Bohuslän 30 gånggrifter. Det gör att Falbygden gånggrifter motsvarar hela 69% av alla gånggrifter i landet.

Danmark lär vara det land som har flest megalitgravar i Europa räknat per yta, och här finns runt 660 gånggrifter enligt en äldre beräkning. Om uppgiften stämmer finns det omkring 950 gånggrifter i Norden, varav drygt 21% av dem ligger på Falbygden.

Som jämförelse kan nämnas att Nederländerna endast har knappt 60 gånggrifter (eller hunebedden som deras lokala typ kallas). Därtill kan vi bedöma antalet till omkring 140 i Niedersachsen-Westfalen, och 65 i Schleswig-Holstein, eller drygt 200 i det forna Västtyskland. I det forna Östtyskland finns runt 55 gånggrifter. Det innebär att den östeuropeiska megalitgravstraditionen inrymmer runt 1280 gånggrifter. Av dessa ligger 17% på Falbygden.

Detta är inte hela listan. I det forna Östtyskland samt delar av Danmark finns en typ som benämns grossdolmen, vilka är den yngsta döstypen. De byggdes just vid övergången till mellaneneolitikum eller "gånggriftstid". I Östtyskland finns runt 440 grossdolmen, och då framför allt i områden som helt saknar gånggrifter. Av flera anledningar finns det anledning att anta att merparten av dem byggdes samtidigt med gånggrifterna i övriga delar av Norden med omnejd. Det skulle i så fall innebära att det byggdes runt 1700 stenkammargravar i NO Europa i början av gånggrifternas epok, eller runt 3350-3250 f.Kr., varav 12% på Falbygden.

2. Det korta avståndet mellan dem

Megalitgravarna i NO Europa, och till viss del också i västra Europa, har en tendens att samlas till större eller mindre grupper. Falbygden är en sådan grupp, och det är en av de mest säregna koncentrationerna i Europa.

För svenska förhållanden ligger gånggrifterna på Falbygden extremt tätt. Utgår vi från de säkra gånggrifterna får vi en kvot på 1 gånggrift per 1,8 km² nutida åkeryta. Denna beräkning känns meningsfull eftersom det samlade fyndmaterialet, tillika med pollenanalysernas vittnesbörd om det öppna landskapets omfattning, vittnar om att snart sagt all jordbruksmark av idag också användes av dåtidens boskapsskötare. Dock undantaget dagens uppodlade torvmarker som då låg under vatten, vilket också frådragits i räkneexemplet.

I andra svenska områden med gånggrifter får vi helt andra kvoter. I Skåne går det en gånggrift per c:a 100 km² nutida åkeryta. Eftersom megalitgravarna ligger längs kusten, medan föremålen från denna tid har en relativt jämn spridning, med viss koncentration vid kusten, har

också räkneexemplet utgått från hela Skåne. Om vi i likhet med Falbygden endast räknar på just de ytor varinom gånggrifterna ligger, får vi dock en annan kvot. Eftersom de ligger förhållandevis utspridda är det svårt att klart ange några distinkta områden. I trakterna av SV Skåne, söder om Malmö-Lund, ligger 9 gånggrifter i ett bälte som är 30 km långt och låt säga 5 kilometer brett, det vill säga runt 150 km². I det här området skulle vi således kunna få en kvot på runt 1 gånggrift per 17 km² nutida jordbruksmark. Dösarna i detta område har dock en betydligt vidare utbredning och indikerar att den berörda ytan är alldeles för snävt tilltagen. Trots det kom räkneexemplet inte ens i närheten av kvoten på Falbygden.

I Bohuslän däremot kan vi erhålla kvoter som påminner om de på Falbygden. I den södra skärgården ligger Tjörn. Till relativt stor del låg ön under vatten, eftersom havsnivån låg 20 meter högre vid denna tid gentemot i dag. Framför allt berör det dagens jordbruksmark, och blott c:a 4,5 km² kan ha legat ovan vatten. Med tanke på att dessa kala klippor trots allt inrymde 4 gånggrifter, får en kvot på runt 1 gånggrift per 1 km² jordbruksmark. Det är samma kvot som vi får i de områden på Falbygden där gånggrifterna ligger som tätast. Frågan återstår om det är rimligt att jämföra Bohuslän med Falbygden. I Bohuslän är megalitgravarna fokuserade till den yttre skärgården där det är som kargast, medan Falbygdens gånggrifter är fokuserade till det mest bördiga och variationsrika området i landskapet. Likaså består merparten av den faktiska ytan i Bohuslän av havsvatten och kala klippor, och inte av bördig jord. Situationen är den direkt omvända på Falbygden. Men nu var det inte som var frågan, det var om det fanns områden där de låg lika tätt som på Falbygden.

Även på andra håll som i Tyskland och Danmark finns större och mindre koncentrationer av megalitgravar. En av de i särklass största koncentrationerna finner vi i det forna Östtyskland, i områden som Rügen och strax söder därom. I den östra delen av Rügen har det funnits minst 254 grossdolmen inom ett område som på ett ungefär är 30 km x 10 km. Ett par mil söder härom ligger ett annat område med extremt många grossdolmen; hela 136 stycken inom en yta av omkring 20 km x 10 km. De flesta förefaller vara samtida med de nordiska gånggrifterna. Tätheten motsvarar en så hög kvot som 1,2 respektive 1,5 grossdolmen per km². Värdena är lika höga som för vissa delar av Falbygden.

3. En skarp gräns i landskapet

I Bohuslän kan vi se att megalitgravarna ligger längst dåtidens yttre skärgård och i synnerhet där den jutska strömmen kommer in västerifrån och drar vidare norrut innan den svänger av längs den norska kusten tillbaka västerut.

I Skåne ligger de också starkt koncentrerade till kustregionen. även om det inte är lika utpräglat som i Bohuslän. Någon skarp gräns gentemot inlandet är svår att dra och den blir något olika om man tar hänsyn till dösarna eller till gånggrifterna.

På Falbygden däremot är gränsen skarpare än någon annanstans i Norden. Orsaken till detta är att söka i kambrosilurområdet; det bland annat kalkrika område som avger en särskild bördighet. De fåtaliga gånggrifter som ligger utanför detta område ligger högst ett par kilometer utanför den geologiska gränsen. Det innebär att de kambrosiluriska bergarterna på ett mycket konkret sätt angett gränserna för gånggriftsbyggandet. Säreget nog är det extremt få gånggrifter längst uppe i nordost, åt Skövdehället, vilket innebär att Falbygden med viss marginal kunde bära alla kostnader etc som var förknippade med gånggriftsbyggandet.

Den klart avgränsbara utbredningen till just trakten av Falbygden, och utan spridda förekomster i närbelägna områden, är ett drag vi också finner på andra håll i NO Europa. Men aldrig i områdets centrum, utan enbart i dess ytterområden, som Nederländerna, östra Tyskland och Sverige.

Förutom de ovannämnda exemplen i den östra delen av det forna Östtyskland, kan nämnas att merparten av de knappt 60 gånggrifterna ("hunnebedden") i Nederländerna ligger inom ett 40 x 10 km stort område, vid gränsen till Tyskland.

4. Bristen på tidigare tradition

Falbygden har trots det stora antalet inte en enda gånggrift som motsvarar typ 1; den första gånggriftstypen efter den stora kulturförändringen runt 3350 f.Kr., vilka ersatte dösarna. De är istället av typ 2 som bör ha introducerats något årtionde senare, runt 3300 f.Kr., samt av typ 3 som är en lokal utveckling på Falbygden av just typ 2. Någon märkbar kronologisk skillnad mellan typ 2 och typ 3 kan inte påvisas, även om typ 2 som företeelse måste vara äldre. Mycket talar för att skillnaden i tid mellan dem är försumbar.

Däremot finns det tre dösar (typ 1 och typ 3) på Falbygden, som återger både en äldre och en yngre del av dösarnas utveckling. Den yngsta av dem är maximalt 100 år äldre än Falbygdens gånggrifter, medan de äldre bör ha byggts runt 200-300 år före gånggrifterna. Två av dösarna verkar vara utformade enligt med ett rent bohuslänsk stilideal, medan den tredje (Fa 180) eventuellt kan vara av mer sydlig härkomst.

De tre dösarna kan ingalunda förklara uppkomsten av det stora antalet gånggrifter. Tvärtom är det förväntade antalet gånggrifter noll (0) stycken, eller maximalt runt 5-10 stycken, om utvecklingen i Skandinavien varit jämn och regelbunden. Det innebär att gånggrifterna måste

ges en extraordinär förklaring, vad gäller deras uppkomst men också deras härkomst.

Det är av relativt stort intresse som vi kan notera att en likartad utveckling också skedde i andra utkantsområden i nordöstra Europa. I Nederländerna fanns inte heller någon tidigare tradition att tala om. Inte heller i just de rika områdena i östra Östtyskland. Men i båda dessa fall fanns det en direkt närhet till områden med en blomstrande megalitgravstradition under den föregående epoken, under döstid. I till exempel norra Västtyskland och på ömse sidor om Rügen fanns mäktiga områden med stenkammargravar. Den rumsliga förändringen är inte lika stor här som den är på Falbygden, eftersom Falbygden saknar en angränsande område som kan ses som den givande i sammanhanget.

5. Gånggrifternas skånsk-danska härkomst

Granskar vi Falbygdens gånggrifter finns det en hel del som visar att dess stilideal ingalunda kan ha kommit från Bohuslän. Istället kommer den från Skåne-Danmark. Deras form, storlek, proportioner, detaljer i stort och smått visar detta.

Vissa inslag i konstruktionen, som sektionindelning och gångtapp samt takblockens antal, tyder även på kontakter med andra ytterområden som Nederländerna och östra Tyskland, men det är oklart om det var fråga om direkta kontakter eller om yttringarna är ett resultat av ett allmänt spridande av kulturinnehåll.

När man diskuterar konstruktionernas likheter och olikheter mellan skilda områden, får man inte glömma bort att det som återstår endast är en stenstomme varomkring det funnits mycket annat i ett förgängligt material. Det som saknas i sten på ett ställe kan eventuellt ha varit tillverkat av trä eller något annat material.

Jämför vi enbart stenstommens utseende i de skilda områdena i NO Europa har Falbygdens gånggrifter ofrånkomligt störst likheter med området runt Skåne-Danmark. Det innebär att byggandet av gånggrifterna inte kan ses som ett lokalt problem i Västergötland, utan är ett skandinaviskt problem. De gånggrifter på Falbygden som är mest lika de skånsk-danska, har en oval kammare av relativt ordinär storlek och förhållandevis ofta 3 takblock. Stundom förekommer både kallmur mellan blocken och karmstenar i gången.

Den falbygdska varianten av detta (gånggrifter av typ 3) har anpassat sig till de lokala bergarterna samtidigt som storleken ökar kraftigt och detaljerna i konstruktionen ändrar utformning. Utvecklingen verkar ha varit explosionsartad. Inga tecken pekar på att den var lugn och sakta framåtskridande. Blandningen av nya idéer och traditioner med de gamla normerna återger ofta en säregen stil, vilket gäller gånggrifter både av typ 2 och 3. Blandningen visar att samtliga gånggrifter torde vara närmast samtida med varandra.

Endast i vissa fall kan två byggnadsperioder anas. I Falköpings stad finns en förhållandevis liten gånggrift i Ranliden (Fa 105). Den är en av de sämst byggda i staden vad gäller val av bergarter och de enskilda stennarnas form. Dessutom är det den enda av de 10 gånggrifterna i den centrala delen av Falköping vars avstånd till de andra gånggrifterna inte tycks återge den geometriska proportionen Gyllene snittet som annars är grunden för de interna avstånden mellan dem. Istället återges ett annat geometriskt förhållande. Sammantaget finns anledning att misstänka att denna gånggrift är något yngre än de övriga.

Det omvända förhållandet finner vi i trakterna av Ekornavallen. Här är alla byggda i enlighet med en och samma byggnadsplan, på ett undantag när (Fa 23). Den avvikande gånggriften (den man rundar då man går från parkeringsplatsen till den stora gånggriften Girommen) är av utpräglad skånsk-dansk typ, medan de övriga är typiska för det lokala stilidealet på Falbygd.

6. Monumentets storlek

Gånggrifterna som är byggda enligt ett skånsk-dansk stilideal är i genomsnitt mindre än de av typ 3; Falbygdens lokala stil. Ett av särdragen i det falbygdiska stilidealet är just att storleken hos kammare och gång ökar. Den största gånggriften i övriga delar av Sverige ligger i södra Halland och är märkligt nog inspirerad av Falbygdens stilideal. Kammaren mäter 6,6 meter. Detta kan jämföras med genomsnittet på samtliga gånggrifter på Falbygden som är hela 7,0 meter. Andra områden i såväl Sverige som Danmark uppvisar vanligen betydligt kortare kamrar.

Västkustområdet (Bohuslän, norra Halland):

- typ 1 (180-9) 2,0 meter
- typ 2 (702-22) 3,2 meter
- typ 1-2: 2,8 meter
-

Skåneområdet (Skåne, södra Halland, Öland):

- typ 1: (283-10) 2,8 meter
- typ 2: (2158-45) 4,8 meter
- typ 1-2: 4,4 meter

Danmark* kamrar längre än 6,6 m
Bornholm 4,3 meter 0%
Själland 5,4 meter 27%
Lolland, Falster, Mön 7,5 meter 62%
Fyn, Langeland 5,0 meter 15%
Samsö 4,0 meter 0%
Jylland 4,2 meter 10%

* beräkningen bygger på uppgifter om 1/3 av de danska gånggrifterna; efter Hansen, S. 1993. (Jaettestuer i Danmark. Konstruktion og restaurering.)

Den längsta kammaren i Skandinavien återfinns Falbygden; "Ragnvalds grav" i Karleby sn (Fa 133). Den är c:a 17,2 meter lång. På andra och tredje plats finner vi gånggrifter från Valtorps och Sätuna sn:ar (Fa 72 respektive Fa 28, runt 13,5-14,0 m) mellan ån Slafsån och Hornborgasjön. Först på 4:e plats kommer en gånggrift utifrån, från Falster i Danmark (12,7 m). På delad 5:e plats kommer Girommen (Fa 22) på Ekornavallen samt 2 danska gånggrifter (på Lolland och Själland) med en kammarlängd om runt 12,3 meter.

Den längsta kammaren har 9 takblock. Överlag verkar de udda antalen dominera hos Falbygdens gånggrifter.

Tidigare har jag antagit att även den största kammarbredden återfanns på Falbygden (Fa 107), vad gäller gånggrifterna i Skandinavien, men det är inte korrekt. Den bredaste gånggriftskammaren på Falbygden är 2,9 meter. Precis samma bredd har inte mindre än 10 av Danmarks gånggrifter, främst då på Själland och Jylland. På Jylland finns dessutom enligt uppgift 3 gånggrifter med en bredd om 3,3 meter. Intervallet om 0,4 meter mellan de olika bredderna är lika påtagligt här som hos kammarlängderna. Frågan återstår om detta är en tillfällighet eller inte.

Däremot verkar de övriga rekorden på Falbygden kvarstå:

- Det tyngsta enskilda stenblocket: 26 ton (Fa 107), ett flertal ligger runt 20 ton.
- Det längsta enskilda stenblocket (Fa 133), om drygt 6,5 meter.
- Den längsta gången om 13,5 meter (Fa 133).
- Den bredaste gången om 1,5 meter (Fa 28).
- De flesta antalet takblock om 9 st (Fa 133).

Det största antalet takblock i Danmark verkar vara 8 stycken. Av de som har en kammare som är längre än 6,6 meter dominerar de udda talen (5,7) framför de jämna (4,6,8); 18 mot 10.

Breddar vi våra europeiska utblickar så att även övriga delar av nordöstra Europa ingår, det vill säga Tyskland och Nederländerna, finner vi att några av dessa rekord slås på annat håll. Här finns de allra längsta kamrarna.

7. Avvikande konstruktionsdetaljer

De långt flesta av Falbygdens gånggrifter utgör en egen lokal typ. Vad som särskiljer dem från övriga gånggrifter i Skandinavien och nordöstra Europa är följande egenskaper

Den utpräglade rektangulära kammaren, ofta av stora mått. Denna form förekommer också på sina håll i Skåne och Danmark, men i allmänhet dominerar den ovala kammaren. Den rektangulära kammaren är mycket vanlig hos gånggriftstypen "Hunebedden" i Nederländerna och västra Tyskland. Rent allmänt har ofta de riktigt långa kamrarna en rektangulär form, vilket delvis kan ha varit av praktiska skäl. En lång kammare kan inte vara hur bred som helst eftersom takblocken i så fall skulle bli oöverstigligt långa och tunga. Härigenom begränsas bredden.

Förekomsten av nyckelsten. Detta är relativt vanligt också i en del områden i Skåne och Danmark, men inte i Tyskland-Nederländerna.

Förekomsten av sektionsindelning. Även detta är relativt vanligt på vissa håll i Skåne och Danmark, samt mycket vanligt i östra Tyskland.

Förekomsten av gångtapp. Endast två gånggrifter har hittills uppdagats som har gångtapp i nordöstra Europa, men i trakterna av Rügen i östra Tyskland finns en konstruktion som påminner starkt om gångtappen.

Förekomsten av gångmarkering. Något motsvarande har inte påträffats i nordöstra Europa. Däremot kan man fråga sig om det eventuellt kan finnas en koppling med de bikammare som finns i Danmark, vilka ofta placerats mitt emot kammaröppningen. Gångmarkeringen för annars tankarna till vissa säregna konstruktionsdetaljer i Västeuropa, likheter som dock ligger utanför detta arbete.

Bristen på kallmur, karmsten, tröskelsten. Dessa konstruktionsdetaljer är relativt vanliga i Skåne-Danmark och i östra Tyskland. På Falbygden märks de framför allt på typ 2, men inte på den falbygdska typen; typ 3.

Falbygden utvecklade således en egen typ som inte finns någon annanstans. Inte heller kan dess stilideal spåras till någon viss ort, utan är en inhemsk variant på ett skandinaviskt tema. Denna utveckling är dock i sig inte unik, bara själva typen som sådan. Utvecklingen mot ett eget stilideal kan vi tydligt se också i östra Tyskland och i Nederländerna-Niedersachsen. Intressant nog är dessa områden ett slags utkantsområden, liksom Falbygden, även om det till skillnad från Falbygden finns en direkt närhet till områden med megalitgravstraditioner under de föregående perioderna. Vad som kännetecknar dessa områden är i regel det stora antalet inom ett litet begränsat område, samt deras stora kamarmått.

Falbygden skiljer sig således i första hand från Danmark, delar av mellersta Nordtyskland och övriga Sverige, varifrån dess traditioner härstammade.

8. Det stora avståndet till kusten

Rent generellt ligger megalitgravarna i nordöstra Europa längs kusterna, eller vid någon större floddal. Sällan ligger de längre än 5-6 mil från den dåtida strandlinjen, eller floden.

Falbygden ligger visserligen endast runt 9 mil från kusten, 7 mil från Göta älv, samt högst upp i Åtrans dalgång. Men dess avvikande geografiska läge blir än mer avvikande med tanke på att de övriga megalitgravarna i Sverige är extremt kustbundna. Avstånd på mer än 1 mil till dåtidens kustlinje är mycket ovanligt. Ofta är den bara några hundra meter eller högst någon kilometer. Bortsett från Falbygdens gånggrifter är det bara dösar som avviker från dessa avstånd i Sverige. Av de 7 dösaarna ligger fyra i Skåne, Värmland och Östergötland, men då i regel i omedelbar närhet till ett större vatten. De återstående 3 dösaarna ligger på Falbygden. Två av dem låg intill den vidsträckta insjö som idag bland annat kallas för Mönarps mosse. Går vi framåt i tiden till gånggrifternas era, är det endast Falbygdens gånggrifter (samt en förmodad gånggrift på Kållandsö i Västergötland) som ligger på något längre avstånd från havskusten.

9. Läget i terrängen

Falbygdens gånggrifter kan snart sagt ligga var som helst i terrängen utom uppe på platåbergen. Denna valfrihet vad gäller placeringen blir märkbar först vid jämförelse med andra områden i nordöstra Europa. Här kan man se en tydlig tendens att de visserligen kan ligga snart sagt var som helst i landskapet, men aldrig i ett sådant höjdläge att de erbjuder utsikt runt om åt alla håll. Ligger de högt på en kulle eller rent av ett berg, ligger de aldrig allra högst upp utan alltid neddraget en aning från toppen av kullen eller berget. Denna regel gäller dock inte på Falbygden. Respekten för höga berg framskymtar endast genom den totala frånvaron av gånggrifter på de många platåbergen som präglar Falbygden.

10. Det geometriska förhållandet mellan dem

Ett annat särdrag som gäller Falbygdens gånggrifter gentemot andra områden i nordöstra Europa, är förekomsten av geometriska relationer mellan dem. Sett ovanifrån bildar linjerna mellan dem avancerade geo-

metriska figurer. Det är oklart både i vilken omfattning detta förekommer på Falbygden och i vad mån det uppkommit genom en faktisk planläggning och uppmätning. De två bäst undersökta områdena – Falöpings stad och Karleby sn - uppvisar en förvånansvärd exakthet och genialitet vad gäller de geometriska förhållandena. Ingen annanstans i nordöstra Europa har något liknande påträffats. Vanligt är annars att man kan spåra, eller i varje fall ana, en strikt uppmätning av vissa megalitgravar. Dåtidens geometriska kunskaper är i hög grad ett oskrivet blad som väntar på att få bli utforskat.

Dock vet vi från flera håll i västra Europa att den geometriska kunskapen gjort stora landvinningar vid denna tid. Med tanke på kontakterna mellan öst och väst borde rimligen en likartad kunskap ha funnits runt om i nordöstra Europa. Frågan är om det bara är på Falbygden som alla eller i varje fall vissa grupper av megalitgravarna utplaceras i enlighet med geometriska mönster, men också vad orsaken är att man valde att göra det just på Falbygden och uppenbarligen inte i Danmark eller övriga delar av Sverige.

Sammanfattar vi detta finner vi följande:

Företeelse	platser med paralleller
1. Stort antal	Rügen-områden, Nederländerna, Niedersachsen
2. Korta avstånd inbördes	dito
3. Markant avgränsning av utbredningen	dito
4. Bristen på tidigare tradition äldre	dito, men med kortare avstånd till äldre
5. Skånsk-dansk härkomst	-
6. Monumentets stora storlek	Nederländerna, Niedersachsen
7. Avvikande konstruktion	Rügen-områden, Nederländerna, Niedersachsen
8. Stort avstånd till kusten	-
9. Läget i terrängen	-
10. Geometriskt förhållande	-

Det som är utmärkande för Falbygdens gånggrifter är genomgående skillnaderna gentemot Danmark och övriga delar av Sverige - i synnerhet övriga delar av Sverige. Skillnaderna återspeglar genomgående en slags förträfflighet vilken ständigt påminner om byggmästarnas storslagenhet på Falbygden. Det är nästan på så sätt att de erbjuder en känsla av att man velat hävda sig och bygga mer storvulet än någon annanstans i Skandinavien. Därigenom intar Falbygden en särställning i Skandinavien. Märkligt nog finner vi likartade tendenser även i de övriga ytterområdena i nordöstra Europa; i Rügenområdet, Niedersachsen och

Nederländerna. De tänkbara orsakerna till denna likhet må utredas i ett annat arbete. Dock bör det poängteras att man visserligen uppbar en likartad kultur i hela detta område - trattbägarkulturen (TRB) - men Skandinavien utgjorde en egen gren av densamma (nordgruppen) och var således till viss del oberoende och friställd från områdena söder där-om. Falbygdens gånggrifter har sitt ursprung i Skåne-Danmark, och de båda områdena ingår i nordgruppen av TRB, varför vi också i första hand bör söka efter svaret till gånggrifternas uppkomst i just Skåne-Danmark. Söker vi istället efter orsaken till den markanta avgränsningen till ett litet område, och det höga antalets påverkan på storleken och konstruktionen, bör vi vända oss till området söder om Skandinavien.

Återgår vi till förhållandet mellan Falbygden och den övriga delen av Skandinavien finns det vissa möjligheter att kunna klarlägga varför de plötsligt dyker upp.

Jämför vi utbredningen av dösar gentemot gånggrifter, är inte fördelningen jämn dem emellan. I södra och mellersta Jylland dominerar dösarna över gånggrifterna mer än någon annanstans. Förutom denna drastiska nedgång från dösarnas till gånggrifternas era, har det visat sig att den offrade keramiken vid de relativt fåtaliga gånggrifterna nästan alltid tillhör period I av mellanneolitikum (c:a 3350-3250 f.Kr.) och ytterst sällan någon yngre keramik som brukligt är. Det innebär med all sannolikhet att nedgången fortsatt och att de med all sannolikhet måste ha ödelagts under just denna period.

Det omvända förhållandet finner vi på Falbygden. Här saknas den äldsta gånggriftstypen, men alla tillgängliga dateringar pekar på att de flesta byggdes omkring 3300 f.Kr., det vill säga samtidigt med den totala nedgången på Jylland. Börjar vi räkna på den upp mot 90%-iga minskningen på Jylland, men också den 30%-iga minskningen på Fyn och Själland, gentemot den spridda ökningen i andra skandinaviska områden, kan vi se att de två talen verkar vara identiska. Minskningen tycks motsvara runt 400 enheter eller blivande gånggrifter. Istället kan vi se en ökning om knappt 100 på de smärre danska öarna, och lika mycket längs de svenska kusterna, samt resten - runt 200 enheter - på Falbygden.

Beräkningarna antyder dels en kraftig nedgång på främst södra och mellersta Jylland, men delvis också på Fyn och Själland runt 3350 f.Kr., samtida med den stora kulturförändringen (från tidigneolitikum till mellanneolitikum), och dels en slutgiltig nedgång i det berörda området på Jylland omkring 50 år senare.

Orsakerna bakom en sådan utveckling och förändring kan vara många. Vi vet idag att även de mest avancerade samhällsstrukturer kan falla samman utan några större och direkt påtagliga orsaker. Men i detta fall inträffade bevisligen något som mycket väl bör ha bidragit till den utlösande faktorn. Med blott 38 års mellanrum inträffade två totala solförmörkelser i dessa trakter. Vi vet från skilda håll runt jorden att totala förmörkelser ofta skapat och fortfarande skapar stor oro och förtvivlan eftersom man ser dem som ett tecken på att jordens undergång kan vara nära. När det nu inträffade två totala solförmörkelser den 6

april 3337 f.kr. och 1 sep 3299 f.Kr., vilket är exakt samtida med de två stora kulturella förändringarna i södra Skandinavien, vore det underligt om inte solförmörkelsen hade en avgörande betydelse för händelseutvecklingen. Såväl tid som det förmörkade områdets omfattning stämmer exakt med vad som vore att förvänta om dessa solförmörkelser var den utlösande faktorn till förändringen.

Det skulle kunna ge oss den exakta tidpunkten för de två förändringarna, delar av orsaken till förflyttningen av megalitiska monument, men också en beskrivning av de bakomliggande sociala problemen som måste ha uppstått i och med inflyttningen till Falbygden runt 3298 f.Kr. Även om den invandrande gruppen av aristokrater bara kanske var runt 500 till antalet, medan Falbygdens inhemska befolkning var i storleksordningen 2000-4000 personer, bör om inte annat konkurrensen mellan aristokraterna ha gett upphov till speciella lösningar. I detta perspektiv kan de enorma storlekarna på gånggrifterna, liksom de inbyggda geometriska relationerna ses som ett tecken på en statusjakt och manifestation av den egna gruppens förmåga och styrka. Men det kan också vara ett tecken på att man önskade tygla och få en kontroll på hela den synbara naturen, från jordbruk till himlavalv, genom konkreta åtgärder i själva naturen. En sådan ekologisk syn på världen där allting egentligen hör ihop, och att allting egentligen går att påverka genom något annat i dess närhet, är en världsbild som sannolikt uppbars av människorna bakom megalitgravarna.

Med andra ord var det önskan att snabbt skapa en harmoni på den nya orten och samtidigt bemäktiga sig en viss kontroll på den, tillika med en manifestation av den sociala status man tillskrev sig själv, som låg bakom alla de egenheter vi kan finna runt Falbygdens gånggrifter. Märkligare än så behöver det inte ha varit.

Det innebär dock inte att alla problem är lösta. Tvärtom, det mesta återstår. Vi har bara lyckats få in en fot. Nu gäller det att försöka öppna dörren till megalitgravarnas många hemligheter. Den stora frågan återstår: Hur såg de ut då de invigdes, och användes de egentligen? Det enda vi vet är att stenblocken endast var en stomme till ett betydligt mer omfattande byggnadsverk, och att gravläggningarna förmodligen bara var sekundära i sammanhanget. Deras egentliga funktion var en annan. Men för att kunna förstå det måste vi söka efter svaren runt om i hela Europa.

* * *

Vart ska man åka?

Allmänna tips

Fotografering av gånggrifter kräver vanligen ett starkare vidvinkelobjektiv eller ett flygplan.

Vandringsskor eller stövlar kan ofta vara att föredra.

Numreringen av gånggrifterna i texten nedan hänvisar till Lars Bägerfeldts doktorsavhandling "Megalitgravarna i Sverige. Typ, tid, rum och social miljö". (Fa = Falbygdsområdet; RAÄ = Riksantikvarieämbetets nummer för respektive socken vid fornminnesinventeringen.)

dös = äldre megalitgrav, har mindre kammare än gånggriften, vanligast i Bohuslän och Skåne (c:a 3600-3350 f.Kr.).

gånggrift = yngre megalitgrav, har till skillnad från dösen en stor kammare och lång gång, vanligast på Falbygden och i Skåne och Bohuslän (c:a 3350-3000 f.Kr.)

På grund av att man påträffat gravläggningar i dem benämns de vanligen som gravar, men senare forskning har visat att detta bara var en av monumentens många funktioner.

Inledning

Falbygdens rika forntid

Falbygden har en rik forntid från alla åldrar och perioder. Befolkningen bör ha omfattat runt 2000 personer eller mer strax före gånggriftstiden. Näringen baserades främst på boskapsskötsel (nötboskap, får och svin), men i viss mån också på odling. Samhället var hierarkiskt skiktat, och en strikt indelning i jordbrukare-herdar, krigare och präster är troligt. De två senare utgjorde aristokraterna och verkar på sina håll ha haft en betydande makt. Import av varor som färdiga flintyxor och bärnstenspärlor, och märke salt, innebar en ständig kontakt med yttrevärlden.

203 gånggrifter

Är Du en av många forntidsintresserade som vill åka runt lite på Falbygden och titta på några av de mest sevärda gånggrifterna? I så fall vill jag genom denna skrift underlätta för Dig, om Du inte redan på förhand vet vart Du ska åka.

I dag finns det 203 säkra och 41 osäkra gånggrifter på Falbygden. De allra flesta är byggda på ett så pass likartat sätt att de bara utgör upprepningar av varandra. I detalj kan de skilja sig åt, och för den som är riktigt intresserad kan det finnas en tjusning i att besöka dem även om de i stort sett ser likadana ut. Jag vill här ta upp några av de mest sevärda samt en beskrivning av dem för att ange vad som gjort att de blivit utvalda.

Har Du bil eller cykel, eller vill Du fotvandra inne i Falköpings stad?

Urvalet är gjort för alla, oberoende av hur man färdas. Däremot är ytterst få gånggrifter som är handikappvänliga. De ligger där de ligger i trädgårdar eller ute på fälten. Personligen rekommenderar jag fotriktiga skor, stövlar eller kängor, beroende på årstid och vilka gånggrifter som just Du vill besöka.

Kom ihåg att de i regel ligger på privat mark. Respektera detta för att underlätta åtkomsten för de kommande besökarna.

FALKÖPINGS STAD

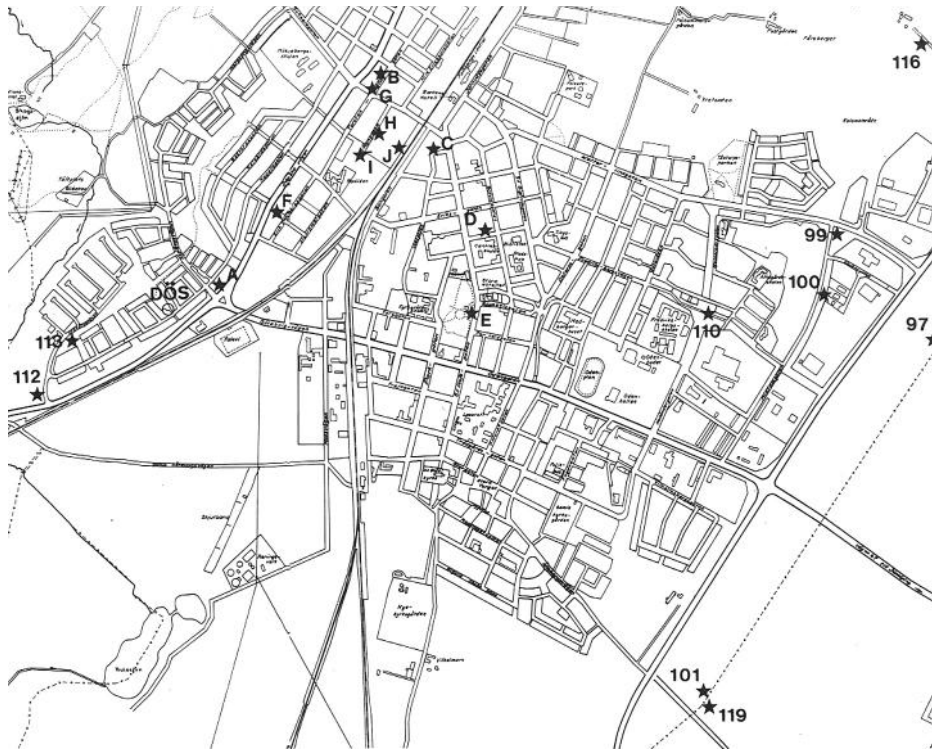
Varför inte börja inne i stan. Ingen stad i världen kan ståta med så många monument från stenåldern. Hela 27 gånggrifter och 1 dös finns inom Falköpings stads område, varav 14 gånggrifter (inkl. två borttagna) och dösen ligger i tättbebyggt område. Nedan vill jag i all korthet berätta om några av gånggrifterna samt dösen.

Gånggrift E - skilda bergarter

Börjar vi med "Kyrkerör" (Fa 111) i Planteringsförbundets park eller "Plantis", är detta måne den mest uttittade av alla gånggrifter eftersom den ligger alldeles intill S:t Olofsgatan. Den observante iakttagaren lägger märke till att den framför allt är byggd av röd kalksten och svart diabas. Märkligt nog är vardera halvan av kammaren byggd av respektive bergart, och de två delarna åtskiljs genom diagonalen genom kammaren. Symmetrin hade varit fullständig om det inte hade varit för det faktum att två av stenarna har skiftat plats. Vad kan väl allt detta ha haft för symbolisk innebörd? Även taket är blandat av de två bergarterna. Det nordligaste blocket är av röd kalksten medan de övriga som är

kvar är av diabas. Att just det nordligaste avviker och är av röd kalksten finns fler exempel på.

År 1928 grävdes halva kammaren ut av tandläkare Magnusson. Ett flertal gravläggningar tillika med fynd från flera olika perioder från forntiden påträffades. Däribland 13 bärnstenspärlor och 5 tandpärlor från de primära gravläggningarna, samt obrända människoben av okänd ålder. Den yttersta delen av gången restaurerades vid ungefär samma tid.



Falköping och utbredningen av gånggrifter

Gånggrift D - i en blomsterrabatt

Inne på en tomt och bakom ett av husen på Westerbergsgatan döljer sig nästa gånggrift. Denna gånggrift (Fa 109) är delvis starkt skadad, och har under några decennier fått utgöra ett dekorativt inslag i husets blomsterodling. Det är inte ofta man finner blommor på gravar som är över 5000 år gamla.

Riksantikvarieämbetet som är satta att skydda och bevara fornlämningar har märkligt nog legat bakom utplaceringen av en informations skylt mitt i monumentets gång. Detta hade inte varit lagligt om någon annan gjort det.

Gånggrift C - djupt i en kulle

Bakom den gamla bensinstationens garage på Vasagatan ser man toppen av en gånggrift (Fa 108). Numera är endast takblocken synliga. Av de fyra kammartaken är de två mellersta av röd gnejs, och de två andra av diabas. Ligger det också någon tanke och mening bakom detta val?

Denna gånggrift undersöktes redan år 1868 av Hans Hildebrand, en av de stora pionjärerna inom arkeologin. Fynden härstammar nästan enbart från senneolitikum eller "hällkisttid" runt 2400-1500 f.Kr. Även de obrända människoben kommer troligen från denna tid. Denna gånggrift var således en av de 30% av gånggrifterna som ombyggdes och återanvändes som en hällkista under denna senare epok.

Den stora omgivande högen är med all sannolikhet från denna tid.

Gånggrift H - mitt i trädgården

Mellan trottoaren och en av villorna på Rangatan sticker några stenar upp. Det är resterna av en gånggrift (Fa 104). Såväl väggarna i kammare och gång, samt de fragmenterade takblocken syns väl. Allt är byggt i röd kalksten och färgen bryter idag på ett klädsamt sätt mot den gröna gräsmattan.

Även denna gånggrift undersöktes av Hans Hildebrand år 1868. Bland de fåtaliga fynden märks 14 bärnstenspärlor från gånggriftstid, samt obrända människoben.

Gånggrift G - mitt i korsningen Sheelegatan-Torstensonsgatan

Alldeles intill gångmyningen står en stoppskylt. Numera är det förbjudet både att använda gånggriften (Fa 103) som man gjorde fordoms och att köra rakt ut i korsningen eftersom den väldiga gånggriften skymmer sikten.

Denna gånggrift har också en kombination mellan bergarterna som är värd att notera. I likhet med den ovannämnda har den en kammare där såväl väggar som tak består av röd kalksten, vilket annars är mycket ovanligt.

Det som fångar vår uppmärksamhet är gången. Här finner vi en symmetri både på längden och på tvären. Gången består av fem väggstenar på vardera sida. Ytterst har man placerat två stenblock av röd kalksten, därefter följer två väggstenar av grå-svart diabas, och nästa par är av rödaktig gnejs. Detta par ser klivna ut, men det är oklart om det var byggmästarna som utförde arbetet eller om det uppkommit på naturlig väg. Härfter följer åter ett par väggstenar av grå-svart diabas innan resten av gången försvinner under markytan.

Att döma av äldre planritningar, och den övriga symmetrin, förefaller det troligt att dessa två dolda väggstenar är av röd kalksten. I så fall är gången gjord av kalk-diabas-gnejs-diabas-kalk, eller sett i färger rött-svart-rött-svart-rött. Två färger, tre bergarter och fem par väggstenar. Är det bara en tillfällighet, eller ligger det några tankar och någon innebörd i detta matematiska förhållande?

(Den lilla fyrsidiga stenkistan sydöst om gånggriften har undersökts och därvid daterats till järnålder.)

Gånggrift B - åter mitt i en trädgård

Denna gånggrift (Fa 102) på Torstensongatan täcker en stor del av trädgården framför huset. Dess väggstenar sticker upp lite svagt och avslöjar att den är en av stans största gånggrifter. Kammaren fortsätter norrut in på nästa tomt.

Gånggrift J - i det närmaste utplånad

Endast med hjälp av karta och ett tränat arkeologisk öga kan man idag finna den sannolika platsen för denna kraftigt raserade gånggrift (Fa 106) som till stora delar togs bort under en senare del av 1800-talet. Inga fynd är kända.

Gånggrift I - den minsta

Denna gånggrift (Fa 105) ligger idag i Kung Ranés park vid Ranliden och är en av de minsta i stan. Inte heller verkar den vara särskilt välbyggd. Den strikthet vi finner på andra håll utmärker sig inte hos detta monument. I det geometriska system mellan gånggrifterna i Falköping, är denna gånggrift den enda som inte kan påvisas ligga utplacerad i enlighet med gyllene snittet. Den återger istället ett annat viktigt geometriskt förhållande. Möjligen kan den tillhöra en "andra generation" gånggrifter och att den således är något yngre än de andra, men det är bara en gissning. Någon sådan andra byggnadsfas har ännu inte kunnat påvisas.

Tyvärr har platsen använts för påskeldar eller majbrasor, och all sådan verksamhet fördärvar självklart delar av såväl gånggriften som de kvarvarande gravläggningarna inne i kammaren.

Gånggrift F - bara av röd kalksten

Denna gånggrift (Fa 107), mellan Danska vägen och Erik Dahlbergsgatan, är månad den i särklass mest sevärda av alla i Falköpings stad. Hela monumentet är byggt av röd kalksten.

Kammaren är en av de längsta, men bredden om hela 2,9 meter är den största i hela Skandinavien. Här kan den som vågar krypa in för att känna lite grann av stämningen inne i dessa kolossala monument när de är som störst. Ursprungligen kunde man gå mer eller mindre raklång härinne.

På kammarväggen mitt emot gången finner vi en smal väggsten som skiljer sig från de bredvidstående väggstenarna. Det är detta som kallas gångmarkering. Dess bred och placering gör att den kan ses som en abstrakt förlängning av gången. Det är inte omöjligt att dessa stenar en gång har haft en extra stor betydelse och möjligen varit utsmyckade.

Gångmarkering finns ingen annanstans i Europa förutom på Falbygden, men i västra Europa finns alternativa lösningar som tycks syfta på en gestalt av en gudinna. Är också gångmarkeringen en kvarvarande rest till vår tid av deras symboliska gudinnegestalter?

Runt kammaröppning ser vi en del andra detaljer i konstruktionen. Gången slutar inte där kammaren tar vid utan fortsätter in i kammaren. Denna inskjutande del kallas gångtapp. På Falbygden är den relativt vanlig. Bortsett från några enstaka förekomster i Halland och nordvästra Skåne är den endast känd hos några få megalitgravar i Nederländerna och i västra Europa.

Syftet med denna anordning är oklar. Var det månad för att rikta det inkommande solljuset någon viktig dag på året, eller tjänstgjorde den som vägghäll till någon av de små sektionerna som byggdes för de gravsatta. Dessa sektioner var små rum, några decimeter i fyrkant, vilka placerades längs kammarens sidor (utom vid gångmarkeringen) där den döde sattes eller ibland lades. Restaureringen av denna gånggrift i början av 1950-talet blottlade ett par av dessa sektioner. Normalt byggdes 10-20 sektioner i en gånggrift under dess 300-åriga era.

I denna kammare motsvarar det endast maximalt 5% av den totala volymen! Vad användes resten till, de övriga 95% av kammaren? Knapast byggde man så här stort på grund av en synnerligen magnifik långtidsplanering. Hade de fått fortsätta med gravläggningen i samma takt hade kammaren ännu inte varit full.

Fortsätter vi betraktandet av området runt kammaröppningen ser vi att gångens innersta tak går i jämnhöjd med de bredvidstående väggstenarna i kammaren. Detta för att skapa ett jämnt plan för kammartaket. Denna innersta taksten hos gången kallas nyckelsten då det är byggt på detta sätt. Konstruktionen är relativt vanligt både på Falbygden och i Danmark-Skåne men också längre västerut i Europa.

Kammartaket ovanför ditt huvud (om Du nu verkligen sitter inne i kammaren) vägde ursprungligen ca 26 ton. Det motsvarar vikten av ett 25-tal personbilar. Det är skandinaviskt rekord vad gäller vikt för ett

enskilt stenblock i en megalitgrav. Runt om i Europa brukar de tyngsta stenarna i dessa monument stanna vid just 20-40 ton.

Här gick gränsen för prestationsförmågan. Men hur bar de sig åt för att transportera stenblocken? Räcker det verkligen att samordna ett 10-tal oxar och dra fram blocken på nybarkade stockar, såsom författaren själv gärna vill tänka sig det hela. Eller hade man kommit fram till bättre metoder. En sak är säker, gånggriftsbyggarna visste vad de gjorde och kände till hur de praktiska problemen skulle lösas. Det är vi som är amatörer på området, och det var dåtidens byggmästare som var experterna. Märkligt nog är taket byggt av kalksten som visserligen låter sig skivas på ett behändigt sätt då man kilar ut skikten från dagbrotten. Skikten gör att bergarten har sin enorma styrka på längden men inte på tvären. Det gör att den lämpar sig väl för väggar där trycket kommer från kanterna, men inte som takblock där trycket kommer från flatsidan. Till slut brister taken av sin egen tyngd, som hos gånggrifterna G och H. En dag kommer också detta takblock att rämna och störta in i kammaren. Endast på grund av dess ovanliga tjocklek ligger det kvar på sin ursprungliga plats.

Kammarens riktning är en aning förbryllande. Den pekar exakt mot den punkt på horisonten där solen gick upp vid sommarsolståndet för drygt 5000 år sedan (uträknat av fil.dr Göran Henriksson). Men denna riktning ingår också i det geometriska systemet i Falköping. Den här gånggriften utmärker en mycket viktig punkt på linjen mellan gånggrift A och B, och denna linje har just denna riktning.

I normala fall brukar gången gå vinkelrätt från kammaren, men inte i detta fall. Förklaringen är rent astronomisk, eftersom gången pekar mot den punkt där solen går upp vid vintersolståndet. Blickar vi mot horisonten i gångriktningen ser vi Ålleberg, men intressant nog är inte gången riktad mot den synliga soluppgången denna dag, utan den punkt där solen skulle ha brutit horisonten om inte berget legat i vägen. Forntidens mästare verkar ha tagit hänsyn till en mängd faktorer, och vars resultat fascinerar än idag. Ingen kan längre säga att de var primitiva.

Restaureringen år 1951 medförde att en del fynd från skilda tidsperioder tillvaratogs, däribland ett par skokartonger med starkt fragmenterade människoben som förvaras på Falbygdens museum. Utifrån fynden kan de härstamma både från stenålder och bronsålder.

Gånggrift A - bakom en granhäck

Relativt nära rondellen och inne på den närmaste tomten norrut (Kapellsgatan) ligger nästa gånggrift (Fa 114). Omedelbart bakom en granhäck är dock endast kammarens väggar synliga. Takblocken saknas. Restaureringen på 1950-talet ledde inte till några fynd. Däremot fann man flera av de väggstenar som indelat kammaren i små sektioner för gravläggningen.

Dösen - en bohuslänsk femhörning

Mellan två tomter längre söderut på Kapellsgatan finns en fri passage för att kunna komma upp till dösen (Fa 115) som ligger strax bakom ett hus. Den översta delen av kammarväggarna syns, och de återger dess femhörniga form. Just denna form är endast vanlig i Bohuslän. De skånska parallellerna är betydligt mer avlånga i formen.

Ursprungligen har dösen sannolikt varit runt 1,5 meter hög, haft ett kammartak som var betydligt större än vad som erfordrades, samt en kammaröppning vid markytan och en smal och låg gång om blott 1 meters längd. Möjligen har den också varit omgiven av resta stenar som ställts i ring eller fyrkant på några meters avstånd från kammaren.

Utgrävningen år 1959 kunde inte uppvisa några fynd från dösens primära användningstid (c:a 3450-3300 f.Kr.), men istället framkom spridda spår som antydde att kammaren återvänts vid flera efterkommande perioder. Här ibland märks 9 bärnstenspärlor samt obrända människoben.

PÅ ANDRA SIDAN STAN

Gånggrift 110 - strödda rester

Vid byggandet av Fredriksbergsskolan utgrävdes och borttogs resterna av en gånggrift (Fa 110) år 1970. Ytterst lite återstod och de spridda fynden kunde bara bekräfta att det verkligen legat en gånggrift på platsen. Numera går en cykelbana tvärs över denna plats, och det är den cykelbana som går längs Fredriksbergsvägen och strax sydväst om korsningen med Hollendergatan.

Gånggrift Fa 99-100 - Hjälmars rör

Utefter Midfalegatan ligger två gånggrifter (Fa 99-100) på den östra sidan av vägen. Båda dessa avviker från de drag som är typiska för Falbygden. Den södra av dem (Fa 100) har en liten oval kammare med blott två takblock. Gången utgår inte från kammarens absoluta mittpunkt, utan är förskjuten en aning åt vänster sett inifrån. Vissa drag kan tyckas vara av bohuslänsk prägel men helheten är av skånsk art.

Vid utgrävningen år 1868 påträffades 10 bärnstenspärlor och keramik från yngre perioder av stenåldern.

Den norra av gånggrifterna (Fa 99), intill korsningen vid Wetterlinsgatan, har en relativt sällsynt form som bara återfinns på Falbygden. Kammaren är halvcirkulär, precis som en halv cirkel eller snarare oval.

Från den raka långsidan ansluter gången vid dess mittpunkt. De tre takblocken är en slags standard hos skånska och i viss mån också på Falbygdens gånggrifter. Just dessa takblock är nästan på pricken lika taket på en gånggrift i SO Skåne.

Vid utgrävningen år 1868 påträffades 36 bärnstenspärlor och obrända människoben.

Gånggrift 119 - under ett träd

Strax utanför Falköping och alldeles intill den gamla riksvägen som slingrade sig fram mot Allebergs äne, ligger en gånggrift (Fa 119) under lövverket till ett större träd. Numera är grusvägen snarare ägnad åt promenerande hundägare än åt någon motortrafik.

Delar av gånggriften är dold under markytan, men ett av kammarens takblock motiverar ett besök. Dels är trädet med en gånggrift under sina grenar, och med Alleberg i bakgrunden, en vy som säkert kan få en del besökare att uppleva en speciell atmosfär på platsen. Dels är också det stora stenblocket värt att nämna lite närmare. För det första väger det omkring 20 ton, och är med det ett av de fem tyngsta blocken på Falbygden och i Skandinavien. För det andra är stenblocket relativt starkt magnetiskt. bergarten ifråga är diabas och förr i tiden kallades den stundom för järnsten just på grund av att den ibland kunde innehålla mycket järn. Således är det sannolikt detta som är förklaringen till varför en kompassnål snurrar runt och pekar åt fel håll då den hålls för nära blocket. Upptäckten gjordes av undertecknad våren 1986 då jag dokumenterade konstruktionen på samtliga gånggrifter på Falbygden. Detta var den sista för dagen och solen skulle just gå ner vid horisonten. Men till min stora förvåning fann jag att solen för en gångs skull gick ner i öster istället för väster. En kontroll av kompassen avslöjade snabbt att det var takblocket som var orsaken till missvisningen.

Gånggrift 101 - inte mycket att se

Strax norrut mot "Jönköpingsrondellen" ligger ännu en gånggrift. Idag är det inte så mycket som syns ovan jordytan.

Den grävdes ut år 1870 och enligt uppgift påträffades de gravsatta personerna sittande i små sektioner. I övrigt påträffades bland annat 43 bärnstenspärlor.

KARLEBY

Gånggrifterna i Karleby är ett måste för den som verkligen vill uppleva Falbygdens gånggrifter. Dels för att flera av dem är förhållandevis välbevarade (vad gäller stommen av stenblock), och dels för att de ligger så pass tätt att de skapar en alldeles egen atmosfär.

Redan på vägen mellan Falköping och Karleby kan man se minst 5 gånggrifter om man bara vet vart man ska titta. Men dessa kan vi hoppa över då finare exempel väntar längre fram.

Gånggrift A - Ännagårdens gånggrift, alldeles vid vägen

Vid den första gånggriften (Fa 128) behöver man inte göra sig besvär att gå fram till. Blott några takblock är synliga i den väldiga högen, och de syns lika bra från vägen.

Gånggrift B - i en gårdsgård

Ett stenkast länge in på åkern och i en stenmur finns några få stenar bevarade som anses tillhöra en raserad gånggrift (Fa 129).

Gånggrift C - Prästgårdens (eller Backgårdens) gånggrift

Om man bara vet åt vilket håll man ska titta, hittar man snart nästa gånggrift (Fa 130). Den ligger en bra bit in på åkrarna i en lägre jordkulle och dess stora takstenar sticker upp. Om inte den omgivande odlingen hindrar framkomsten kan ett besök rekommenderas för de riktigt hängivna intressenterna. Övriga kan gott nöja sig med att titta på den från vägen.

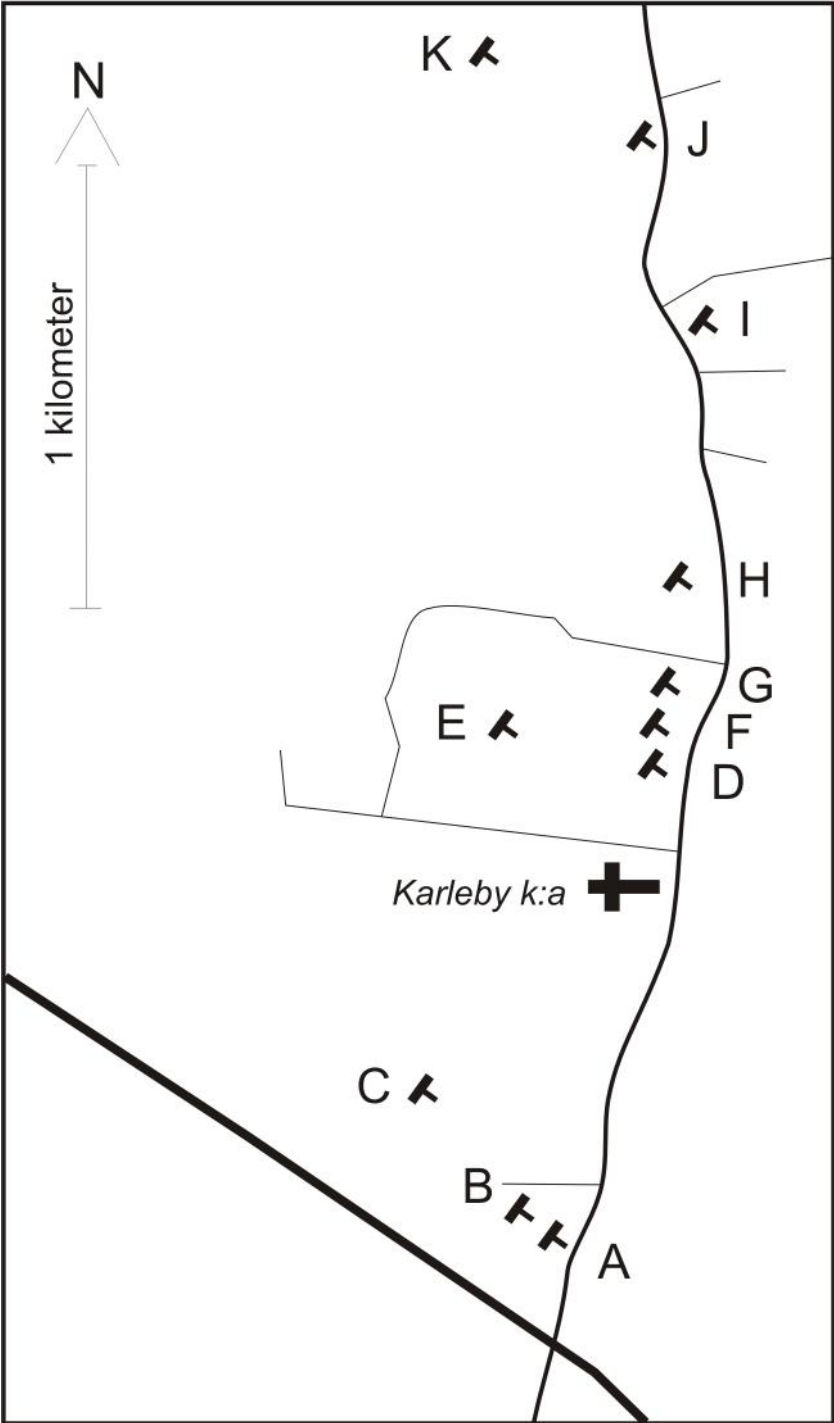
Vid utgrävningen år 1894 påträffades 7 bärnstenspärlor och 1 tandpärla samt obrända människoben.

NORR OM KARLEBY KYRKA

Hembygdsföreningen har anordnat en parkeringsplats för såväl bilar som bussar, och det kan behövas när turisterna strömmar till. Den har anlagt mitt för "Ragnvalds grav" och härifrån kan man gå längs smala stigar över åkern till de båda som ligger söder respektive norr om.

Gånggrift F - "Ragnvalds grav", Södra Logårdens gånggrift,
Nordens största

KARLEBY



Denna gånggrift (Fa 133) är Nordens största, och den har en kammare som mäter drygt 17 meter. I norra Europa är det blott några få megalitgravar i Tyskland och Nederländerna som har en längre kammare. Ungefär hälften av kammarens väggar i höjdlid är idag synliga, och mycket tyder på att det var just så här som de ursprungligen konstruerades. Som nämnts finns det anledning att anta att den väldiga hög som ibland mer eller mindre täcker gånggrifter härstammar från en senare tidsperiod, hällkisttid, då ett flertal gånggrifter byggdes om för att svara mot dåtidens önskemål och stilideal.

Tittar vi efter lite närmare kan vi se att samtliga väggstenar är av röd kalksten, medan takblocken är av en rödaktig gnejs. Med andra ord var hela stenstommen röd till färgen. Båda bergarterna förekommer lokalt. Takblocken är nio till antalet, och intressant nog överensstämmer detta med de största gånggrifterna (eller s.k. "hunebedden") i Nederländerna. Innebörden i dåtidens talmagi känner vi inte till, men de flesta av gånggrifterna i Sverige har ett udda antal takblock i kammaren.

Går vi runt kammaren till dess baksida kan vi se att en av väggstenarna är särdeles lång. Den mäter minst 6,5 meter och utgör därmed Skandinavians längsta enskilda block i en megalitgrav. Endast i västra Europa finner vi större exempel. Kalkstenen ifråga är relativt tunn; endast 2 dm tjock. Detta leder automatiskt till frågan hur de kunde transportera ett sådant långt och tunt block utan att bräcka det. Hur man bar sig åt vet vi sällan, bara att de lyckades.

Alldeles intill detta block mot norr, står en ovanligt kort väggsten; en gångmarkering. Den motsvarar gångens bredd och sår mitt för kammaröppningen. På så vis utgör den gångens abstrakta fortsättning. Gångens riktning avviker endast en enda grad från exakt österut, men detta kan vara en felmätning beroende på att gångens sträckning inte är helt säkerställt. Detta innebär att den är riktad mot solens horisontpassage vid vår- och höstdagjämning. Blickar vi ut mot horisonten finner vi dock att Gerumsberget och Varvsberget ligger rakt i öster, och att deras krön ligger på en högre nivå än gånggriften. Resultatet blir att solen kommer att bryta horisonten i gångriktningen ett flertal dagar närmare midsommar. Eftersom man uppenbarligen tog hänsyn till denna avvikelser har man på någon sätt lyckats beräkna åt vilket håll som öster egentligen låg åt. Ett flertal liknande justeringar och hänsynstaganden till framförvarande hinder är kända på bland annat Falbygden.

Kammaren är inte riktad vinkelrätt mot gången. Det får sin förklaring vid en granskning av det geometriska systemet mellan gånggrifterna i Karleby (se skiss).

Som den största av alla gånggrifter tycker man att denna borde vara exemplarisk på alla tänkbara sätt. Bortsett från eroderingsskador som raserat väggstenarnas höjd väcks ändå frågan varför det är så stora glipor mellan stenblocken i sidled, varför den inte tätats bättre. Detta fenomen är allmänt. Tillsammans med en serie andra indicier tycks det som om gånggrifterna bara var en slags stenstomme varomkring man byggt vissa andra konstruktioner, och att detta inretts och utsmyckats

på ett sådant sätt att gliporna försvann eller saknade betydelse. Hur gånggrifterna såg ut egentligen, då de stod i sin största prakt kan vi inte en gissa oss till idag.

På en del av takblocken finns det skålgropar, eller älvkvarnar som de också kallas, vilket är runda urgröpningar i stenblocken. De är relativt vanliga på takblockens utsida, men alla undersökningar tycks peka på att det har kommit dit under senare tidsperioder.

Gånggriften går vanligen under benämningen "Ragnvalds grav", men det är inte korrekt. Ragnvalds grav är istället den kulle som ligger på krönet drygt 300 meter åt VNV, och anses enligt vissa syfta på dråpet av kung Ragnvald Knaphövde på 1120-talet.

Gånggriften är inte utgrävd men däremot de tre som ligger närmast.

Gånggrift D - Korpagårdens (numera övre Klövagårdens) gånggrift

Söder om den egentliga Ragnvalds kulle ligger ytterligare en kulle på krönet 300 meter bort, och även här döljer det sig en gånggrift (Fa 131). Hit kan man bara komma under vinterhalvåret då inte odlingen inte hindrar en framkomst. Gånggriften är förhållandevis välbevarad men starkt övervuxen.

Utgrävningen år 1894 gav nästan inga fynd alls men visade ändå att kammaren återanvänts under stenålderns slutskede. Bland fynden märks 2 bärnstenspärlor och obrända människoben.

Gånggrift E - Klövagården gånggrift

Längs en stig över åkern söderut (mot kyrkan) från "Ragnvalds grav" kommer man till nästa gånggrift (Fa 132). Här kan man krypa in i kammaren. Ett foto här på våren då gullvivorna blommar runt omkring och med Ålleberg i bakgrunden tillhör mina egna favoriter.

Utgrävningen år 1872 visade att kammaren återanvänts vid flera tillfällen under bondestenåldern. I det undre lagret, som tillhör gånggriftstid, påträffades ett mindre antal personer som hade gravlagts sittande, sida vid sida, i sina sektioner. Bland fynden märks 14 bärnstenspärlor. Ett av de hela kranterna avvek från de övriga och klassificerades på sin tid som en nordlig samekvinna. Ingen har sedan dess varken bekräftat eller dementerat tolkningen.

Gånggrift G - Norra Logårdens gånggrift

Längs en stig över åkern norrut från "Ragnvalds grav" kommer vi till en av de mest spännande av Karleby's gånggrifter (Fa 134). Den breda kammaren och de väldiga takblocken gör monumentet om möjligt mer

imponerande för ögat än "Ragnvald grav". Av de fem kammartaken är fyra av gnejs medan det nordligaste avviker och är av röd kalksten (precis som Kyrkerör i Falköpings stad). Det mellersta takblocket väger 15-20 ton. Går vi bort till det sydligaste takblocket kan man se en klar skillnad på hur takblocken brukar se ut på ovansida respektive undersida. Ovansidan har kvar sin grova naturliga struktur, medan insidan nästan alltid är jämn och förhållandevis slät. Detta är det hittills säkraste belägget för att stenblocken är bearbetade. Längs kanterna finns ibland också indikationer på att man jämnat till dessa mer eller mindre grovt. Allt detta tyder på att det var insidan av monumenten som skulle ha den jämna släta ytan, medan den naturliga strukturen skulle bibehållas på utsidan.

För den som vill finns möjligheten att krypa ner mellan takblocken och in i den norra halvan av kammaren. Det är relativt högt i tak när man kommer ner. Rummet härinne tycks berätta om dessa enorma kamrars betydelse under sin storhetstid, inte bara för gravsättningarnas skull vars bås knappast tog någon större yta i anspråk, utan för de få utvalda i samhället som hade rätten att nyttja dessa rum även för andra heliga ändamål i enlighet med tidens traditioner och seder. Om dessas innehåll och utformning kan vi bara gissa oss till.

Har man oömma kläder kan man gå ut via gången. Dock vill jag inte rekommendera detta eftersom det tyvärr tycks finnas en viss rasrisk här. Istället kan man gå runt och beskåda gånggriftens storslagna gångöppning från utsidan. Detta bjuder på en vy av sällan skådat slag vad gäller megalitgravar. Glöm inte bort att stenarna bara verkar ha varit en stomme som inretts och smyckats på alle handa sätt. Försök gärna själv att föreställa dig hur det kan ha sett ut för mer än 5000 år sedan.

Denna gånggrift undersöktes år 1874. Bland de fåtaliga fynden märks 3 bärnstenspärlor, 2 pärlor av hörntand, 1 skaftungepil av flinta, samt obrända människoben.

Vill man inte gå samma väg tillbaka kan man följa den smala stigen som leder rakt norrut till grusvägen, och gå via den till parkeringen på stora vägen.

Gånggrift H - Haragårdens gånggrift

Ytterligare 200 meter norrut finner vi en gånggrift (Fa 135) till som ligger längs en linje med flera av de övriga. Även den är av imponerande slag men tyvärr är stora delar dolda under markytan.

Gånggrift I - Backgården, bara nyckelstenen syns

Kör man vidare norrut kommer man strax fram till nästa gånggrift (Fa 136) som ligger alldeles till höger om vägen. Det enda som syns från håll är de två innersta väggstenarna i gången samt dess takblock. Konstruktionen i övrigt indikerar att detta tak varit en nyckelsten, vilket

innebär att de omgivande vägghällarna i kammaren en gång nådde ända upp till denna höjd. Idag syns endast spår av väggstenarna i markytan om man tittar efter riktigt noga.

Gånggrift J - Nolgårdens gånggrift, bakom diket

Några hundra meter längre norrut hittar vi nästa gånggrift (Fa 137). Den ligger omedelbart till vänster om vägen. För en tid sedan då diket grävdes ut påträffades en av väggstenarna i gången.

Gånggrift K - Mörkagårdens gånggrift, inne på gärdet

Strax efter denna gånggrift kan man se en stor ansamling odlingssten ett par hundra meter in på nästa gärde. Enligt uppgift lär det finnas en gånggrift (Fa 138) under dessa stenar, men ingenting är synligt idag.

LUTTRA – VÅRKUMLA

Luttra Fa 201 - den mest fotograferade

Åker man söder ut från Falköping och mot Ulricehamn är man strax framme vid Luttra kyrka. Avtagsvägen åt vänster leder bland annat fram till en av Sveriges mest berömda gånggrifter (Fa 201). Efter några hundra meter reser sig resterna efter en gånggrift på ett sådant monumentalt sätt att dess like inte torde finnas i Skandinavien. Att betrakta den en aning nerifrån, sett från vägen, och läget på det enda kvarvarande av takblocken ger hela anläggningen en särdeles magnifik prägel. Takblocket väger omkring 13 ton, och det bör ha varit det mellersta av toltalt fem takblock till kammaren. En stor del av kammaren närmast vägen är borta sedan länge. Samma sak gäller det mesta av gången. Endast den inte delen kvarstår. Sitter man i kammaren och tittar rakt i gångriktningen ser man Ålleberg i bakgrunden och en annan gånggrift i förgrunden, och dit är det bara ett stenkast.

Luttra Fa 202 - rakt i gångriktningen

Strax österut mot Ålleberg ligger nästa gånggrift (Fa 202). De tre kamartaken ligger på sin plats, och vittnar om stilidealets skånsk-danska härkomst. Den smala och smidiga kan faktiskt åla sig ner i kammaren. Numera är den i hög grad fylld med mindre stenar. De härstammar från återställandet av gånggriften efter utgrävningen på 1800-talet. Då gick

man inte in via takblocken, utan från sidan genom att avlägsna en väggsten. Har man ficklampa kan man studera kallmuren mellan stenarna inne i gången. I denna gång kan vi också se karmstenar, vilka till form och konstruktion påminner om ordinära dörrkarmar. Sådana detaljer i stenstommen vittnar om alla de delar av förgängliga material som ingick i den ursprungliga gånggriften.

Detaljerna i gången tillika med den ovala kammaren och tre bulliga takblock, gör att den snarare har byggts efter ett skånsk-danskt stilideal och inte det som senare växte fram på Falbygden.

Utgrävningen år 1863 var den första rent arkeologiska utgrävningen av en gånggrift på Falbygden. De föregående undersökningarna runt år 1800 tillhör snarare ett förstadium till arkeologiska undersökningar. Vid denna utgrävning hittades relativt många föremål tillsammans med obrända människoben, men fynden härstammar framför allt från "hällkisttid" och återspeglar endast den sekundära återanvändningen av kammaren runt tusen år efter det att den byggdes.

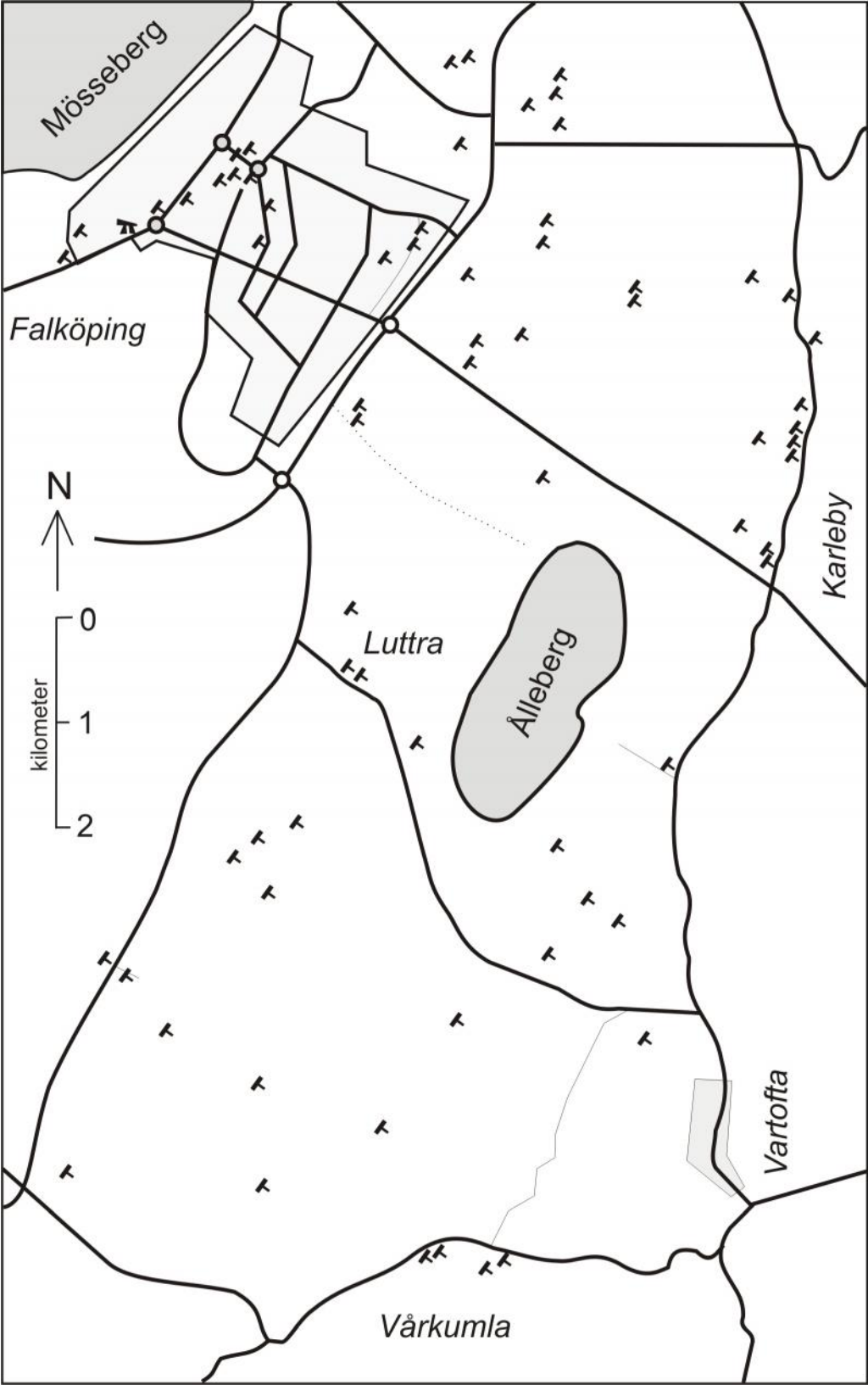
EN TUR SÖDERUT

Gånggrift Fa 213 - med utsikt runt om

Åker man vidare söder ut mot Ulricehamn från Luttra kommer man efter drygt 5 kilometer fram till en korsning strax innan man åker in i Slutarp-Kinnarp. Ta sedan av till vänster, mot Vårkumla.

Drygt halvvägs kan man se en relativt ståtlig gånggrift från vägen, på den vänstra sidan. Gånggriften ligger intill grusvägen som leder till Lillegården, och en gul skylt med detta namn finns uppsatt.

Det kanske mest intressanta med just denna gånggrift är läget i landskapet. Som alla kan se ligger den på kullens högsta punkt. På Falbygden är detta inte någon direkt ovanlighet, även om det långt ifrån är vanligt. Men överallt annars i Sverige, Danmark och övriga Europa verkar detta terrängläge ha varit en tabubelagd placering. Om de ligger högt, är de alltid placerade en bit ner från kullens topp så att de snarare ligger på en sluttning. Orsaken till detta är höljt i dunkel.



Vårkumla

Gånggrift Fa 207 - tvilling nr 1

Tar man av mot Vårkumla vid Slutarp-Kinnarp, och åker c:a 2,5 kilometer kommer man fram till en tvärgående väg. Svänger man åt höger kommer man till Vårkumla kyrka med många sevärdheter från medeltid och järnålder. Svänger man åt vänster är man efter ett par kilometer framme vid gånggrifts-tvillingarna som ligger strax in på en åker på den högra sidan.

Den östra gånggriften (Fa 207), från vägen sett den vänstra, är kanske den mest ståtliga av dem båda. Liksom vid Luttra saknas ena gaveln och placeringen av det mellersta takblocket ger hela anläggningen en särskild stämning, eftersom hela kammaren känns öppen och tillgänglig. Takblocket av sandsten väger runt 15 ton. Även här kan vi se att jämnheten är betydligt större på insidan än på utsidan, med dess mjukare och bulligare form, så att den får formen som hatten på en svamp. Detta trots att sandsten är en skiktad bergart som ger relativt släta ytor på båda sidorna. Längs kanten finns också märken som låter oss ana att den kan ha blivit tilljämrad. Sandsten är den lokalt förekommande bergarten i området, och det vanligaste byggnadsmaterialet i dessa trakter.

Gånggrift Fa 206 - tvilling nr 2

Denna gånggrift är mer ordinär till sitt nutida utseende, men kan ändå erbjuda många vackra vinklar för fotografen.

Dessa två har benämnts tvillingar eftersom deras kamrar har en gemensam längdaxel (inte exakt men nästan), samt att de ligger alldeles intill varandra. Detta förhållande finns det många exempel på i västra Europa, och på vissa håll i Danmark (norra Jylland och norra Själland). Ett mindre antal finns också i Skåne. Detta tvillingpar på Falbygden är ensamt i sitt slag, men det som gör Falbygdens gånggrifter karakteristiska är att en rad nya traditioner kom att utvecklas mycket snabbt. Det gäller även temat med tvillingarna. Här finns olika alternativ vad gäller placeringen av två näraliggande gånggrifter, men inte heller alternativen är särskilt vanligt.

Meningen och avsikten med tvillingarna finns det många förklaringar till, men ingen tycks kunna ge klara besked. Tvillingar är ett tema som ofta dyker upp i myter och religiösa föreställningar. I de nordiska berättelserna finner vi att den äldsta av alla gudar sägs ha varit Ymer. Hans namn betyder just tvilling, och denna gudom lär ursprungligen ha varit två gudar, en manlig och en kvinnlig. Talet två och tvillingar spelar också en betydelsefull roll i andra sammanhang runt om i Europa vid denna tid. På Falbygden kan man till exempel se att många av de offerfynd av flintyxor som påträffats i våtmarker, ofta består av just 2

stycken yxor. Antalet kan dock variera starkt, men tvåtalet som begrepp har uppenbarligen har en stark innebörd under forntiden. Ett annat exempel är den förnämsta yxtypen under gånggriftstid. Vid sidan av tillverkningen av flintyxor av särdeles hög kvalitet, utvecklades en skafthålsyxa med en egg på vardera sidan; den dubbeleggade yxan. Formen kopierades vidare och användes i hög grad vid tillverkningen av de små bärnstenspärlorna som är så vanliga intill de personer som gravsattes i gånggrifterna.

Ett annat intressant förhållande här är att jämföra deras mått och riktningar. Den första av dem (nr 1) har en gångriktning som tycks peka mot soluppgången vid Kyndelsmässodagen alternativt Alla helgons dag, det vill säga dagen mellan vintersolståndet och vår- respektive höstdagjämning. Just denna riktning är förhållandevis vanlig på Falbygden. Den andra gången (nr 2) avviker sju grader från detta, och måste ges en annan förklaring. Möjligen avses en riktning mot månens ena ändläge vid midsommar, men det är osäkert.

Måtten i gånggrifterna tilldrar sig en viss uppmärksamhet:

- nr 1 kammare: (60) x 30 dm gång: 72 x 10 dm
- nr 2 kammare: (100) x 18 dm gång: 103 x 9 dm

Förhållandena kan återges som:

- nr 1: 10 x 5 och 12 x 1,5
- nr 2: 17 x 3 och 17 x 1,5

Detta är dock enbart en s.k. skrivbordskonstruktion, och bör inte betraktas som någonting annat. Att exemplet återges beror på att det många gånger visar sig att längd och bredd verkar följa vissa regler som dock är synnerligen svåra att komma åt om man inte har tillgång till en exakt planritning från en utgrävning.

EN FÄRD NORRUT FRÅN FALKÖPING

Åker man norrut från Falköping och via Torbjörntorp upp mot Ekornavallen får man se flera intressanta gånggrifter. Håller man ögonen öppna, runt 800 meter efter korsningen i Torbjörntorp, på den högra sidan av vägen ser man den första av ett flertal gånggrifter i trakten. Denna gånggrift (Fa 87) har en cirkelrund kantkedja av liggande stenar runt om kammare och gång, men den är knappast ursprunglig.

Något längre fram finns en avtagsväg åt höger. Här nere, efter en vänsterkurva finns en holme i åkern med resterna av en annan gånggrift (Fa 88). Fortsätter man istället norrut på asfaltsvägen kommer man strax fram till några hus. Mellan de två första husen på höger hand ligger en gånggrift (Fa 85) precis på tomtgränsen. Längre fram kan man se

Tomtens kalkbrott på den högra sidan, och då är man nästan framme vid nästa gånggrift (Fa 84) som ligger intill några björkar och hitom en stengårdsgård som löper vinkelrätt från vägen. På andra sidan gårdsgården fanns fordom ännu en gånggrift (Fa 74) enligt uppgift. Blickar vi rakt åt öster eller vinkelrätt från färdriktningen, finns det ytterligare en gånggrift (Fa 75) bakom krönet nere i backen. Nu har vi också kommit fram till en skylt som berättar att det finns gånggrifter i närheten.

Gånggrift Fa 73 - alla tidsperioder vid Rössberga

På höger sida finns en parkeringsplats, och bakom den ligger en mycket sevärd gånggrift (Fa 73), stundom kallad "Rössberga-gånggriften".

Den avviker från de flesta av bygdens gånggrifter på en viktig punkt, den har rester av en kantkedja just vid gångmynningen. Säkert har många gånggrifter haft en sådan anordning ursprungligen men jordbruket har tyvärr alltför ofta kommit att skada just gångarnas yttre partier varför dessa delar tillhör de mest skadade.

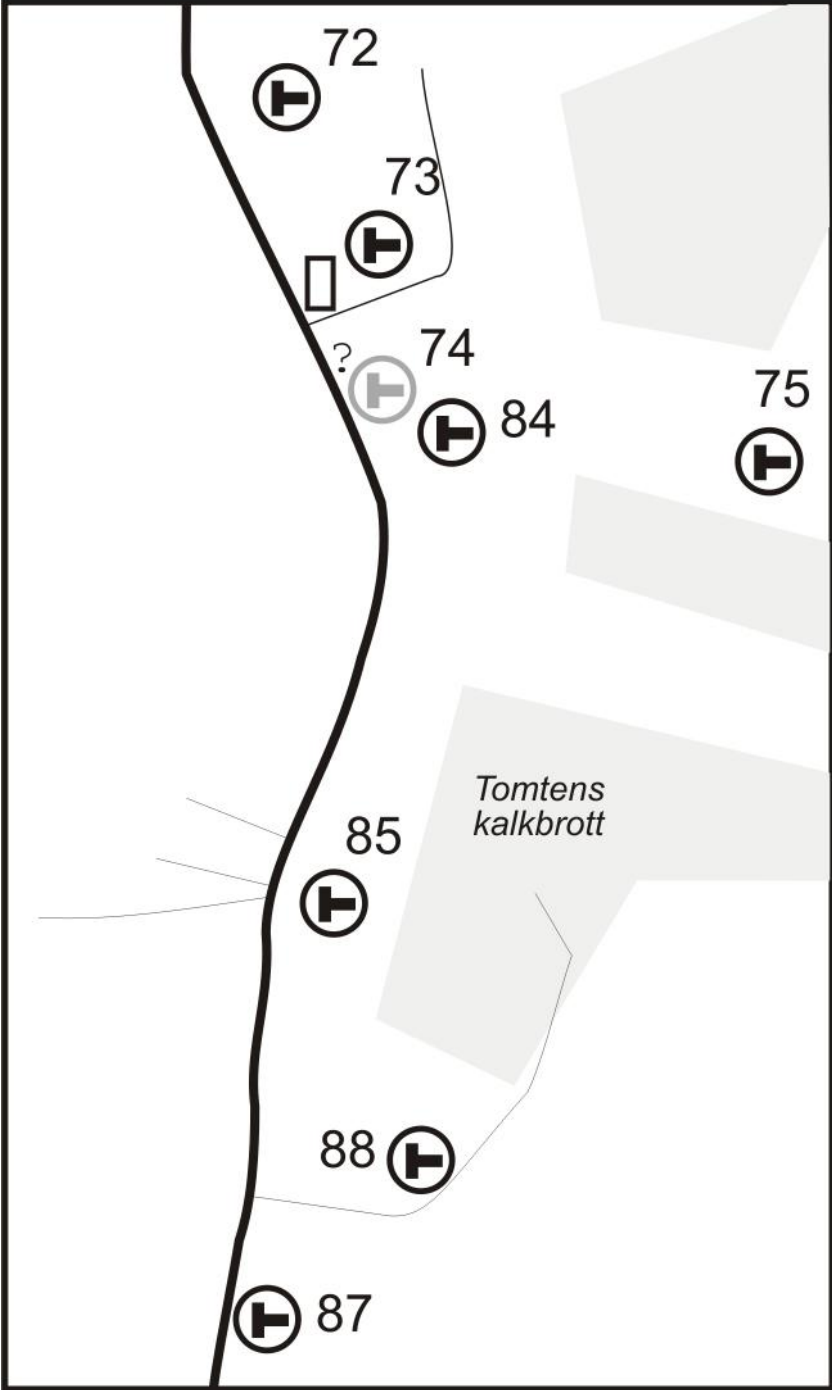
De resta stenarna står ofta i en konkav form och bildar en slags halvcirkel. Det är här som man ofta återfinner skärvor av vackert dekorerad keramik från gånggrifternas era. Vi kan bara ana att de innehållit mat och berusande drycker, samt att en del kan ha tjänstgjort som behållare till heligt vatten och eld och glöd som avgett sin rök över området. Hela gånggriften är byggd av röd kalksten, som också är den lokalt förekommande på platsen, men en av de viktigaste stenarna – nyckelsten (gångens innersta takblock) - är av en annan bergart. Den är av diabas.

Vid vissa tider på året, då gräset runt gånggriften inte är så högt, kan man iaktta att det faktiskt finns en svag förhöjning ännu flera meter från kammaren och den intilliggande stenpackningen. Dess ålder och härkomst är dunkel, men enstaka paralleller finns på olika håll och indikerar att det kan tillhöra den ursprungliga konstruktionen. I ett liknande fall i Nederländerna låter oss utgrävningen ana att kanten syftade till att fästa en täktliknande överbyggnad. Kan det verkligen vara på så vis att gånggrifterna, förutom att de inreddes och smyckades, ursprungligen var helt täckta av en ännu större anläggning i textil eller skinn? Permanent eller vid speciella tillfällen? Ingen vet, det är bara en av många tänkbara funderingar och gissningar.

Gånggriften grävdes ut år 1962 och resultatet blev relativt omfattande. Inne i kammaren påträffades ett 85-tal bärnstenspärlor och de obrända benen efter c:a 155 individer. Några av dem lär ha befunnits i de 15-20 sektionerna, men merparten var omkringspridda. Det var också C14-dateringarna, vilka visade att de äldsta gravläggningarna skett c:a 3300 f.Kr. och de yngsta långt in i järnåldern. Flera av dateringarna är från "Hällkisttid" då många gånggrifter återanvändes, och detta förklarar det stora antalet gravläggningar. Strax utanför gångmynningen och inne i det halvcirkulära området återfanns några av de äldsta fyn-

den, keramikskärvor från vackert dekorerade kärl. Alla dessa är samtida med gånggriften.

VALTORP - TORBJÖRNTORP

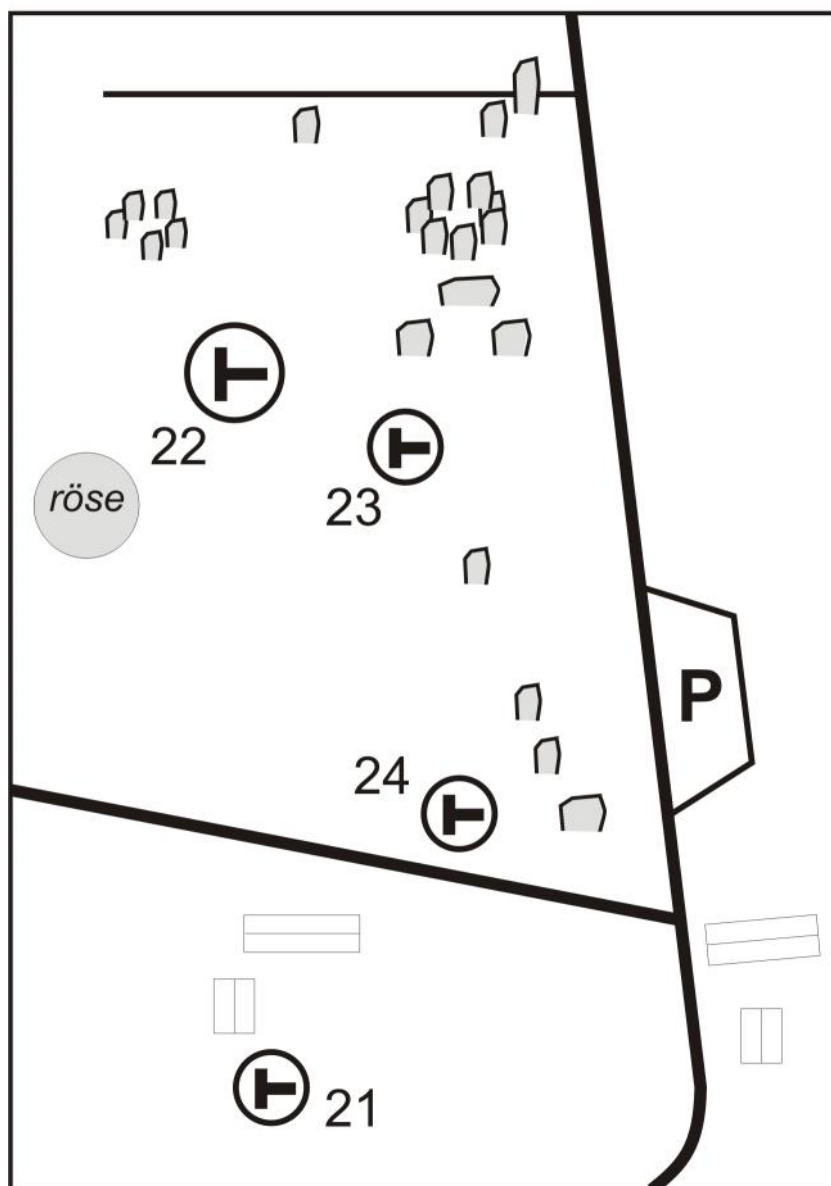


Gånggrift Fa 72 - under en torpargrund

Drygt hundra meter norrut, och på ungefär samma avstånd från vägen, ligger den nordligaste gånggriften (Fa 72) i denna grupp runt Torbjörntorp-Valtorp. Under 1800-talet byggdes ett torp just på denna fornlämning men dess bättre har det rivits. Delar av grunden återstår dock.

Kammaren är den näst längsta på Falbygden och den mäter ungefär 14 meter. Gången tillhör också en av de längsta. Vid gångmynningen utfördes en utgrävning på 1980-talet och några strödda keramikskärvor påträffades.

Ekornavallen



EKORNAVALLEN

Åker vi vidare norrut kommer vi först in i ett område där det inte finns några kända gånggrifter innan vi når fram till Ekornavallen. Denna sär-egna fornlämningsplats lär ingen kunna missa. Ängen och sluttningen med sina många fornlämningar på vänster hand, och parkeringsplatsen på höger, pockar på uppmärksamhet.

Vid parkeringsplatsen har myndigheterna ställt upp en informationsskylt. Tyvärr vill jag rekommendera besökaren att inte läsa skylten. Orsaken framgår tydligast genom följande minnesvärda episod. För några år sedan besökte jag platsen tillsammans med en professor och tillika en av de främsta arkeologiska forskarna i landet. Då han såg skylten stannade han upp, rynkade pannan och fällde ett enda ord: "Amatörer." Det låg en dold uppgivenhet i hans stämma, som vittnade om det milsvida avståndet som ibland ger sig till känna mellan forskare och museimän. Jag kan förstå honom. Långt mer än hälften av innehållet är direkt felaktigt eller återger gamla teorier som avförts ur debatten.

Gånggrift Fa 23 - dold i en kulle

På Ekornavallen finns fornlämningar från snart sagt alla av forntidens kulturer och perioder. Flera av de resta stenarna gömmer alldeles egna hemligheter från fornstora dar, men de tillhör inte gånggrifternas era. Därom vittnar stenarnas storlek och form. De är som hämtade från några gånggrifter, och mycket riktigt finner vi också att alla de fyra gånggrifterna på Ekornavallen saknar flera av sina vägg- och takstenar.

Drar vi oss snett åt höger, genom grinden och upp mot den stora ståtliga gånggriften, passerar vi en annan gånggrift på vägen (Fa 23). Genom att den ligger djupt i en kulle tänker man inte på att även detta en gång varit en monumental byggnad, som kanske inte stått så långt efter den större gånggriften närmare sluttningen.

Själva kullen kan mycket väl vara rester från en ombyggnad under hällkisttid, men ingen vet säkert. Hur som helst avviker kammaren från alla de andra i denna trakt i och med att den är oval och inte rektangulär. Därtill är den förhållandevis liten. Kammaren mäter blott 4 meter på längden vilket är relativt normalt i Skåne, men inte på Falbygden. Allt detta tyder på att den tillhör de allra äldsta av Falbygdens gånggrifter.

Gångriktningen tycks vara exakt åt öster, men jag återkommer med en del kommentarer rörande detta vid nästa gånggrift. På en del av stenarna återfinns skålgropar. Somliga är mycket stora, och detta lär vara ett typiskt drag för västra Götaland. Men då allting pekar på att de knappast är äldre än från hällkisttid, lämnar vi dem i detta sammanhang.

Gånggrift Fa 22 - Girommen

Girommen är den 4:e största gånggriften på Falbygden, om vi låter kammarlängden få avgöra i frågan. Därtill är den i särklass en av de mest sevärda och imponerande av alla gånggrifter. För den som har ont om tid vill jag i första hand rekommendera denna, men å andra sidan är det en motsägelsefull rekommendation eftersom jag samtidigt vill att besökaren stannar upp här en stund för att passa på och fördjupa sig i några av gånggrifternas många hemligheter.

Kammaren står öppen för väder och vind. Takblocken är i likhet med väggstenarna byggda av traktens lokala bergart, sandsten. Skiktade bergarter är ett bra material i vägg men inte som tak. Här om vittnar de nedfallna resterna av takblocken inne i kammaren.

Till viss del har såväl tak som väggar riktats och iordningsställts vid restaureringen omkring 1930. Dess ståtliga höjd ger oss en känsla av hur pass rymliga dessa rum kunde vara. Trots detta var det bara någon enstaka procent utgjorde de låga sektioner, där de gravsatta placerades.

Sektionerna byggdes av resta stenhällar, som ställdes längs kammarväggen allt eftersom ett litet urval män, kvinnor och barn gravsattes härinne. Då var kammaren ännu högre än idag. Om detta vittnar den låga gången som bör ha varit åtminstone en halvmeter högre i tak. Mellan två av de innersta väggstenarna på ömse sidor av gången står två tvärställda stenar av mindre storlek. I likhet med en av gånggrifterna i Luttra (Fa 202, se ovan) har den karmstenar vilka är de enda kvarvarande resterna av en dörranordning i ett förgängligt material. Om man lät bygga en dörr just här, vilken förslutit kammaren, då måste också andra nutida glipor och mellanrum ha varit täta. I annat fall skulle poängen men en dörr utebli. Hur svårt är det inte att försöka tänka om och endast betrakta stenarna som en stomme var omkring många andra ting och saker placerats? En gång var inte bara gliporna mindre, utan tätade på olika sätt så att kammaren med största sannolikhet var helt försluten.

Alla stenblocken är dock inte av sandsten. Ett avviker, och som vanligast är det nyckelstenen, det innersta av gångtaken. Bergarten är förvånansvärt av granit, en bergart som inte förekommer i berggrunden i denna del av Västergötland. Det finns mycket som talar för att detta varit ett flyttblock som förts söderut med inlandsisen. Blocket mäter 1 meter i höjddled och anger höjdskillnaden mellan kammare och gång.

De två enheterna gång och kammare är i det närmaste ställda vinkelrätt gentemot varandra. En uppmätning med precisionsinstrument (av Göran Henriksson & Lars Bägerfeldt) visade att kammaren ligger så exakt i nord-syd att felmarginalen i det närmaste är obefintlig. Märkligt nog finns inte denna precision hos gången, där riktningen avviker drygt 1 grad från exakt östlig riktning. Eftersom Brunnhemsberget skymmer soluppgången vid nollhorisonten (samma nivå som betraktaren), är det möjligt att byggmästarna först tog ut väderstrecken nord-syd.

Också denna gånggrift har en låg och markerad stenpackning som sträcker sig flera meter från kammaren, ungefär som vid Rössberga (Fa 73, se ovan). Men det är oklart i vilken mån den har påverkats av odlingen häromkring från 1700-talet och fram till början av 1900-talet.

Slutligen vill jag fästa uppmärksamhet på kammarens minsta sten, gångmarkeringen, den smala väggstenen som står mittför kammaröppningen där gången börjar. Bredvid den står två betydligt större väggstenar som om de ville framhäva gångmarkeringsstenens närvaro. Ofta är gånggrifter med gångmarkering byggda på just detta sätt. Denna sten har en egenskap som tål att fundera på. Den upptäcktes för en del år sedan nu. Några av mina vänner är sysselsatta med att försöka utreda slagrutans alla möjligheter, varvid man letar både vatten och allehanda andra kraftsamlingar.

En del förespråkare menar att vårt jordklot har ett nätverk av energilinjer, stundom kallade jordpuls vars styrka är så pass stor att känsliga personer inte behöver slagruta eller pendel för att känna dess närvaro. Energierna kan manipuleras bland annat med hjälp av stenblock. Av denna avledning har bland annat makarna John och Ulla Hamilton undersökt ett flertal gånggrifter men utan något avgörande resultat – enligt min mening. Dock inträffade något oväntat vid Girommen. Omedelbart utanför gångmarkeringen finns en zon som mycket lätt kan framkalla yrsel och illamående, något fullt normalt vid kraftig strålning av jordenergi.

De flesta av oss lär känna ett symptom som starkt påminner om sjösjuka om vi följer denna instruktion: Stå vänd mot gångmarkeringen på utsidan av kammaren. Var rak i kroppen men luta dig ordentligt mot stenen genom att hålla händerna på dess överdel. Ha fötterna svagt isär. Låt huvudet få hänga ner mellan armarna, blunda och räkna långsamt till femtio eller hundra. Själv mår jag illa och känner mig sjösjuk före femtio, men det kan variera från dag till dag och mellan olika personer. Blindtester med ovetande personer har visat att de flesta känner obehag av att utföra detta experiment på just denna sten, och delvis på ytterligare en av stenarna, men aldrig annars. Frågan återstår om byggmästarna bakom gånggriften kände till detta, om effekten överhuvudtaget fanns då, och i så fall vad avsikten var med detta. Själv har jag inget svar på dessa frågor.

Namnet Girommen eller Gigerommen betyder Jättinnans eller Jättekvinnans ugn, och är ett typiskt exempel på ett sentida folkligt namn som uppstått då förståelsen för fornminnet glömts bort.

Gånggrift Fa 24 - blott några rester

Tar vi en promenad söderut, ner mot vägkorset, kommer vi fram till resterna av en gånggrift (Fa 24). Endast delar av gång och kammare är bevarade. Av det som återstår framgår dock att den en gång var byggd som en liten kopia av den stora Girommen.

Gånggrift Fa 21 - bakom ett torpställe

Ännu längre söderut, på andra sidan vägen och intill ett rött torp och en stor björk, ligger den fjärde av Ekornavallens gånggrifter (Fa 21). Det flesta av väggstenarna är bevarade, men av taket är nästan ingenting kvar. Själva stenstommen är tämligen välbevarad och uppvisar flera av de drag som är typiska för Falbygdens gånggrifter. Gångtappen skjuter in en bit i kammaren, och luckan i långsidesväggen mitt emot avslöjar att det bör ha förekommit en gångmarkering här. Men andra ord är även denna byggd som en mindre kopia av Girommen, i varje fall vad gäller själva stenstommen. Frågan återstår om de också inreddes och smyckades på ett likartat sätt eller om de kompletterade varandra. Inte heller vet vi om det var en och samma grupp som använde alla dessa gånggrifter, eller om var och en av dem tillhörde en egen grupp av dåtidens aristokrater.

Gånggrift Fa 25 - åter på en trädgård

Åker vi vidare norrut en kilometer kommer man fram till en gård på vänster hand. Intill flaggstången söder om huset ligger en gånggrift som åter igen är en liten kopia av Girommen.

... och då återstår bara 163 gånggrifter

Denna rundtur har försökt lotsa Dig fram bland de gånggrifter jag själv föredrar att visa. Detta dels för att de är relativt lätta att besöka, och dels för att de tillhör bygdens finaste och bäst bevarade gånggrifter. Det bör kanske påpekas att det även finns många sevärda och intressanta gånggrifter i utkanterna av Falbygden, som längre österut runt Gerumsberget och Plantaberget, samt västerut på andra sidan Mösseberg, och likaså fler i söder runt Kymbo, Näs och Hångsdala. Ännu fler finner vi norrut runt Varnhemsbygden.

* * *

UNIKA BYGGNADER I EN SÄREGEN BYGD

Följer man Ätrans dalgång norrut från dess utlopp i Kattegatt kommer man fram till Falbygden. Likaså om man färdas längs Lidans och Flians dalgångar. Men också Tidan, Nossan och Viskan har vattensystem som närmar sig Falbygden. Mitt i Västergötland höjer sig den kamrosiluriska bergsplatån över omgivningen. Det är en stor del av detta säregna område som kallas Falbygden. Härifrån är utsikten milsvid, en utsikt som både varit njutfull och viktig för strategiska ändamål.

Falbygden har i alla tider kunnat erbjuda en variation av sällan skadat slag. Flora och fauna förändras snabbt i takt med att berg, slätter och djupa dalgångar växlar sinsemellan, och ändrar karaktär på naturen. De skilda bergarterna är upphovet till landskapets trappstegsformade siluetter och präglar den storslagna bördigheten. På de högtliggande jordarna har man livnärt sig, allt sedan inlandsisen smälte undan. För 200 generationer sedan kom boskapen att bli kärnan för all försörjning, och så kom det att förbli fram till plogens inträde för blott 7 generationer sedan.

Här finner vi minnen från våra förfäders liv, som fyllts med glädje och sorg. Ett arv som tidens tand långsamt mal ner till stoff. Bara enskilda rester har klarat den långa tidsresan. Bland det främsta finner vi också de äldsta. Monument i sten. Inte bara några få, utan en mängd vars like vi svårligen förstår. Vi kallar dem gånggrifter, i brist på bättre. Ännu kan vi ana vilken prakt och storslagenhet de utstrålade över bygden och vida omkring i Götaland, då, när de byggdes och smyckades.

Över 200 gånggrifter ligger samlade på Falbygden. De vittrade stennarna visar oss spåren från en kultur som haft förgreningar långt ut i Europa. Var och en har en stor kammare, vars inträde endast kan nås via en lång gång. Numera står de öppna, och har överlämnats åt väder och vind. Men en gång var de slutna, och förskönade i allehanda kostbarheter, för att tjäna sitt syfte åt de lärde som lät bygga dem. De hemligheter de ruvade på håller långsamt på att bli kända för oss. En litet steg i taget klarläggs den historia som handlar om de första boskaps-skötarna på Falbygden och dess omgivning. En berättelse fylld av sällsamma händelser och underliga människoöden.

Megalitgravarnas tidsålder

Av de svenska fornlämningarna har stenkammargravarna en framskjutande ställning. De är något av det mest imponerande som byggts under forntiden av det som ännu finns kvar. Detta dels genom sin monumentalitet, och dels genom sin ålder.

Stenkammargravar har byggts under skilda tidsperioder av forntiden, och smärre stenkistor har byggts långt in i modern tid. Men med detta begrepp avses i första hand megalitgravar* (c:a 3600-2950 f.Kr.) och hällkistor (c:a 2400-1500 f.Kr., samt smärre enklare hällkistor c:a 1-400 e.Kr.).

Megalitgravarna indelas i Norden i två huvudtyper, dösar och gånggrifter. Motsvarande megalitiska monument finns vid samma tid längs Europas norra och västra kuster; från Skandinavien och via de brittiska öarna och Frankrike, till Spanien-Portugal och in i Medelhavet fram till Malta. De flesta ligger förhållandevis nära kusten eller längs betydelsefulla floddalar.

fotnot:

* Ibland möter man benämningar som "megaliter" och "megalitkultur", vilka är vilseledande och felaktiga. Med begreppet megaliter (= stor sten) avses samtliga stora stenblock oavsett var de påträffas, medan megalitgravar avser en specifik typ av fornlämningar. Vidare kallas den kultur som lät bygga megalitgravar i Norden för Trattbägarkultur och ingenting annat. Det gemensamma för Europa är inte en "megalitkultur", men väl megalitgravstraditioner.

Megalitgravarnas ursprung är omdebatterat. De äldsta kända byggdes i Bretagne i NV Frankrike c:a 4700 f.Kr., och det skulle dröja till omkring 4000 f.Kr. innan en ny byggnadsperiod av stora monument kom igång. Dessa anläggningar, benämnda långhögar, byggdes av bland annat jord och timmer och bara i mindre omfattning av stenblock. Efter ett par hundra år utvecklades de till megalitgravar där både väggar och tak byggdes av stora stenblock.

Geografiskt kan Europa grovt sett indelas i två huvudområden; det västra och det östra, där gränsen dem emellan går genom Nederländerna. Det östra området omfattar östra Nederländerna, de norra delarna av Tyskland och Polen, hela Danmark och spridda delar av Sverige-Norge. I Sverige finns de framför allt i Bohuslän, Skåne och på Falbygden.

Mycket tidigt, under långhögarnas tid (c:a 4200-3600 f.Kr.), framträdde norra Polen som ett viktigt område, och med utlöpare till främst norra Tyskland och Jylland. Med tiden förändrades utbredningen, och Polens betydelse upphörde inom kort. Megalitgravarna dominerade först i Danmark och norra Tyskland, men med övergången från dösar till gånggrifter c:a 3337 f.Kr. ökade antalet främst på Falbygden, men också i NV Tyskland och Nederländerna.

Strax efter 3000 f.Kr. skedde stora förändringar i Europa, vilket medförde att så gott som samtliga megalitgravar i det östliga huvudområdet upphörde att användas, det vill säga i Norden, Tyskland och Nederländerna. Samma nedgång finner man även på många andra håll i

Europa, även om man samtidigt kan se en ny långsam spridning av små stenkammargravar i främst Frankrikes inland.

Runt 2400 f.Kr. återkom traditionen att bygga megalitiska monument till norra Jylland och västra Götaland, samt i spridda delar av södra Skandinavien. Dessa anläggningar benämns vanligen hällkistor, även om de är en yngre variant av megalitgravar. Namnskiftet kan motiveras av att de tillhör två skilda tidsperioder med ett avbrott emellan. Tidigt uppmärksammade man inom forskningen att de äldsta hällkistorna i Norden och den kultur de tillhör, hade påfallande likheter med vad man fann runt Normandie i norra Frankrike ifrån denna tid. Vissa forskare har gått så långt att de menar att hällkistorna och den bakomliggande kulturen, måste ha introducerats genom en direkt påverkan från väst, då den infördes c:a 2400 f.Kr.

Det gemensamma för megalitgravarna i Europa är att de alltid har en stenstomme som är byggd av stora stenblock, och att konstruktionen följer ett visst antal grundtyper som är besläktade med varandra. Vid utgrävningar har man i de flesta fall påträffat gravläggningar, från en enda individ till långt över hundra personer. Ibland är det dock uppenbart att vissa gravläggningar skett under senare tidsperioder, och då talar man om sekundära gravläggningar. Men tillräckligt många inrymmer gravar från den primära användningstiden, vilket motiverar benämningen "-gravar" även om megalitgravarna också bör ha haft andra viktiga funktioner.

Men det som återstår är bara en del av hur det egentligen var. Sannolikt ingick också mycket annat i konstruktionen som inte lyckades klara en tidsresa på över 5000 år. Det är i princip bara stenblocken som kan klara sig undan tidens tand under så lång tid. Granskar vi de megalitiska monumenten finner vi att de vanligen är överdimensionerade och har en form som snarare är anpassad för ceremoniella aktiviteter av något slag, och på ett sätt som närmast tycks ge gravläggningarna en underordnad betydelse. Detta antyder att megalitgravarnas konstruktion bestod av mycket mer än enbart stenblock, samtidigt som deras egentliga funktion var någonting helt annat än att fortlöpande inhysa ett mindre antal gravläggningar.

De första bönderna - Trattbägarkultur

Boskapskötsel och odling etablerades i Mindre Asien omkring 9000 f.Kr. Därefter kom den att spridas ryckvis ut över stora områden i taget i Europa. Runt 5500 f.Kr. spreds jordbruksnäringen och hela dess nya samhällssystem från Donaus dalgång till stora delar av Tyskland och Polen, men inte längre norrut. Trots kontakter med södra Skandinavien skulle det dröja ända fram till 4000 f.Kr. innan förändringen också kom till Norden. Övergången skedde av allt att döma snabbt och effektivt, som om den var organiserad på förhand. I skilda typer av analyser kan man se en samtida övergång i hela Danmark, Götaland samt delar av södra Norge och Svealand.

Den samhällsmässiga, sociala och ekonomiska förändringen var enorm då man övergick från jägarstenålder (äldre stenålder/mesolitikum) till bondestenålder (yngre stenålder/neolitikum). Denna övergång kom intressant nog ungefär samtidigt med kulturella förändringar i Tyskland och Polen, varifrån jordbruksnäringen introducerades. Den nya kultur som kom att växa fram i hela detta område (Norden, Tyskland-Polen) kallas trattbägarkultur (TRB), och under dess tidevarv byggdes alla Nordens megalitgravar. TRB indelas i olika huvudområden och Norden utgör nordgruppen av TRB.

Bland boskapen märks främst storvuxen nötboskap och får, men också tamsvin och getter förekom. Först c:a 3000 f.Kr., då megalitgravarna ödelades och trattbägarkulturen ersattes av stridsyxekulturen, introducerades hästen.

Vi vet i princip ingenting om bosättning och bebyggelse under bondestenåldern. De hus som påträffas från till exempel TRB avviker ofta från vad som kan anses vara rimliga bostadshus, och klassificeras snarare som kulthus av olika slag än som något annat. Ibland talar arkeologer om "boplatser" men med detta begrepp avses inte nödvändigtvis en plats där man har bott. Hittills har man inte i ett enda fall lyckats bevisa att man bott på "boplatserna". Det som utmärker dessa platser är tyvärr bara ett utspritt och diffust fyndmaterial som inte kommer från en grav eller en depå. Det enda man i stort sett vet om dessa platser är att ett okänt antal människor har varit verksamma på platsen vid minst ett enskilt tillfälle. Men vad de har sysslat med vet man sällan eller aldrig. Ofta kan man inte säga så mycket mer, trots att fyndmaterialet skiftar från någon enstaka krukskårva till kilovis med benfragment av djur samt flintskärvor och krukskårvor. Orsaken till dessa ansamlingar behöver ingalunda vara rester efter ett konkret boende; detta är bara en av flera tänkbara tolkningar.

Människorna vid den här tiden har många likheter med människor av idag. Rent genetisk finns det inga betydande skillnader. I grund och botten är vi identiska med varandra, eftersom vi bär på samma anlag och egenskaper. Men utifrån detta kan vitt skilda samhällstyper utvecklas.

Språkligt finns det anledning att anta att man i Norden, allt ifrån de första bönderna fram till idag, har talat ett indoeuropeiskt språk. Hit hör de flesta av de språk som numera talas i Europa, och ju längre tillbaka vi går i tiden desto närmare stod dessa språk varandra. Det innebär att viktiga delar av språket under megalitgravarnas tidsperiod går att rekonstruera. Språket styr och avspeglar världsbilden, varför vi härigenom faktiskt kan ana ett samhälle som inte var helt olikt de samhällen i norra Europa som beskrevs av romare och greker. Bland annat är det sannolikt att samhällets individer var uppdelade i tre huvudgrupper, där majoriteten utgjordes av jordbrukare och trälar. Men dessa behöver inte ha varit de stora jordägarna utan detta kan ha tillkommit de som innehade makt och kunskap. Här kan vi ana krigarnas skara och dess hövdingar, samt de lärde eller prästerna. I detta perspektiv är det förhållandevis enkelt att finna rimliga förklaringar på många av de arkeo-

logiska problem, som uppkommit i samband med att vissa forskare hävdade att samhället var primitivt och förhållandevis jämlikt. Det arkeologiska materialet återspeglar inte ett primitivt och jämlikt samhälle, utan ett hierarkiskt indelat samhälle innehållande grupper med skilda funktioner.

Dösar och gånggrifter i Sverige

Megalitgravarna i Sverige kan indelas i två huvudtyper; dösar (c:a 3600-3337 f.Kr.) och gånggrifter (c:a 3337-2950 f.Kr.). Även om vi kan se en långsam utveckling av megalitgravarna, rådde en stark konservatism. Fastställda regler styrde konstruktionen både i stort och i smått, både de enskilda delarnas material, dess storlek och orientering. Mycket lite av besluten överläts åt den lokalbyggmästaren.

Dösarna består av en förhållandevis liten kammare som ibland har en kort och smal gång. Många av dem har en omgivande kantkedja, som består av resta stenar vars form bildar en cirkel eller en lång rektangel sett ovanifrån. I Sverige finns 105 kända dösar, varav 44 i Bohuslän och 45 i Skåne. Av de övriga finns bland annat tre på Falbygden. Byggnadsstilen mellan Bohuslän och Skåne skiljer sig en aning från varandra, vilket delvis beror på att man använt sig av två olikartade bergarter. I Bohuslän har man relativt ofta använt bergarter som skivats och brutits ut berggrunden; kanske för att hålla nere stenblockens tjocklek och därmed vikten. I Skåne användes istället rundade naturblock med en betydligt bulligare form.

Gånggrifterna har generellt sett en större kammare än vad dösarna har, och en betydligt större och längre gång, men i gengäld saknas ofta den omgivande kantkedjan. Så många som 296 gånggrifter är kända i Sverige. Av dessa finns 30 i Bohuslän, 52 i Skåne, och 203 på Falbygden. Bergarterna i Falbygdens gånggrifter varierar, men till väggar användes framför allt de skiktade bergarterna som sandsten och kalksten vilka ofta ger jämntjocka stenblock. Trots likheten på denna punkt med Bohusläns gånggrifter, utgör Falbygdens gånggrifter en alldeles egen stilgrupp vars rötter går tillbaka till Skåne och Danmark, och inte till Bohuslän.

Megalitgravarna utveckling var i ständig rörelse, om än långsam. Bara vid ett tillfälle gör utvecklingen ett språng, och här har också gränsen lagts mellan dösar och gånggrifter. En snabb och genomgripande förändring i byggstil i hela nordöstra Europa, ledde fram till gånggrifterna. Även om de kom att användas under flera hundra år, byggdes de sannolikt enbart i början av sin epok c:a 3337-3250 f.Kr.

Gånggriftens konstruktion

Det som återstår av gånggrifterna idag är framför allt stenblocken, samt fragment av de gravlagda och deras gravgåvor, tillika med krukskärvor utanför gångmynningen. Även stenblocken har i vissa fall rubbats ur sitt läge eller till och med transporterats bort.

Gemensamt för gånggrifterna på Falbygden är att de har en kammare och en tväreställd gång som placerats på långsidan. I genomsnitt är kammaren 7 meter lång, men den längsta är drygt 17 meter, vilket är ett nordiskt rekord. Denna gånggrift ligger strax norr om Karleby kyrka mellan två andra gånggrifter, och den har också på baksidan av kammaren en väggsten som är drygt 6,5 meter lång, vilket också är ett nordiskt rekord. Takblocken bestod i regel av ett udda antal stenar, och vanligen användes bergarter som gnejs och diabas, och inte de skiktade bergarterna som i väggarna. Det största enskilda takblocket vägde omkring 26 ton, vilket motsvarar vikten av ett 25-tal personbilar. Detta är också ett nordiskt rekord, och detta stenblock tillhör gånggriften "kung Björns grav" vid Danska vägen i Falköping.

Mitt på kammarens ena långsida ansluter gången som på ett ungefär gjordes lika lång som kammaren. I de flesta fallen lades gången exakt mitt på ena långsidan samt exakt vinkelrätt mot kammaren. Ett sådant resultat i byggnationen är bara möjligt att få om man verkligen mäter upp avstånden och vinklarna. Detta påvisar inte bara vissa insikter i geometri vid denna tid, utan också att geometrin måste ha varit betydelsefull för gånggrifternas konstruktion och funktion. Denna värdering av geometriens betydelse är viktig att notera eftersom det återspeglar de personers kunskap och världsbild som lät bygga gånggrifterna.

Utanför kammare och gång tycks man ha lagt en någorlunda slät och fin stenpackning som nådde upp till ungefär en 1/3 av väggstenarnas höjd ovan marknivån. Längs stenpackningen yttre kant, någon meter från kammare/gång, ställdes i vissa fall uppresta stenar - en kantkedja, vars höjd var störst vid gångmynningen och som ofta upphör helt förhållandevis snabbt, varför baksidan sällan fick någon markering av detta slag. Dessa kantkedjor är relativt sällsynta hos gånggrifterna, i synnerhet på Falbygden där det yttre området ofta är förstört på grund av odling.

I kammare och gång finns ytterligare ett antal speciella drag i konstruktionen hos Falbygdens gånggrifter. Generellt sett verkar alla gånggrifter ha haft en indelning av kammaren i små sektioner, eller små båsar (även kallade nischer) där de döda placerades ihopkrupna längs kammarens väggar. De är omkring en halvmeter i längd, bredd och höjd, och byggdes av tunna väggstenar.

Mitt emot gångöppningen, på den bakre långsidan, saknas vanligen sektioner. Istället har många kammare en mycket kort väggsten här som svarar mot gångens bredd, och som också är placerad mitt emot kammareöppningen. Denna smala väggsten, kallad gångmarkeringssten, har flera europeiska motsvarigheter. Just det faktum att denna konstruktion återkommer visar att den uppfattades som viktig för byggmästarna.

Eftersom den aldrig har någon praktisk betydelse, kan den tolkas som en viktig symbol för något som hade med megalitgravarnas funktion att göra. Sådana här speciella och strikt reglerade konstruktioner har stor betydelse vid tolkningen av gånggrifternas ännu okända funktioner och den symbolvärld som hört till detta.

Gravar och offer

Förutom byggnadslämningarna i sten, finns rester efter såväl gravläggningar i kammaren som keramikoffer utanför gångmynningen. Under den primära användningstiden (c:a 3337-2950 f.Kr.) gravlades bara omkring 15-20 personer i gånggrifterna, vilket ger ett genomsnitt av en gravläggning vart 20-25:e år. I flera fall kan man konstatera att efterbegravningar har skett under kommande tidsperioder, och då huvudsakligen under hällkistornas tidsperiod (c:a 2400-1500 f.Kr.). Vid denna tid byggdes även omkring var tredje gånggrift om till en hällkista och fick en jordhög som sträckte sig ända upp till taket. I somliga fall har det visat sig att kammaren inrymt bortåt 100-150 gravläggningar, men då är de flesta sekundärbegravningar.

De ursprungliga gravläggningarna utgörs både av män, kvinnor och barn. Utifrån sektionernas storlek kan vi räkna ut att bara omkring 5% av kammarens volym hade använts till gravläggningar efter 350-400 år. Detta vittnar om att kammaren också haft en mycket viktig funktion för några av de levande i samhället, och inte bara för de döda.

Bland gravgåvorna märks främst bärnsten, som importerats från Skåne eller Danmark, samt en och annan flintpil av en typ som kallas skafttungepil.

På Falbygden förekommer aldrig keramikkarl inne i kammaren, men framför ingången påträffas nästan alltid krukskärvor. I somliga fall i Skåne kan det röra sig om bortåt 100 kärll, men på Falbygden är skärvorna mer sparsamt företrädda. Vanligen rör det sig om vackert dekorerade keramikkarl, vilka strikt håller sig till ett 30-tal skilda former. Den geometriskt utformade ornamentiken förändrades långsamt med tiden, vilket gör att dessa skärvor är viktiga vid kronologiska studier då man önskar avgöra när aktiviteter utförts vid gånggriften. I Skåne och Själland kan man till exempel följa hela den keramiska utvecklingen från dess början till dess slut. På Falbygden verkar det som om den första början saknas (c:a 3337-3299 f.Kr.).

Allt detta antyder att de som lät bygga megalitgravar tillhörde aristokraterna i samhället. Det låga antalet gravläggningar, och den starka symboliska laddningen i såväl megalitgravarnas konstruktion som i den vackert dekorerade keramiken vittnar om en liten grupp personer med kännedom om symbolernas betydelse och innebörd. Än mer vittnar monumentens storlek och den stora kammarens dolda funktioner om att det var ett litet urval lärde som ansvarade för byggnation och nyttjandet. Ju mer man granskar megalitgravarna, desto mer resultat framkommer som visar prov på deras mångsidiga kunskaper i ämnen som geo-

metri, astronomi, anatomi och ingenjörskonst. Detta kan knappast ha varit kunskap som var förunnat alla i samhället utan blott ett fåtal, det vill säga de som lät bygga och använda de megalitiska monumenten.

Frågor och nya teorier

Inom den svenska megalitgravsforskningen finns tre stora frågeställningar. Först och främst måste man fråga sig hur megalitgravarna ursprungligen såg ut då de byggdes och användes. Att de bara skulle ha bestått av stenblock är faktiskt en praktisk omöjlighet. Många andra byggnadsmaterial måste också ha använts, för att göra dem funktionella.

Ett annat viktigt problem, som starkt hör samman med detta, är vilken eller vilka de ursprungliga funktionerna var, eftersom gravläggningarna snarare utgör viktiga komplement i de aktiviteter som kan spåras runt megalitgravarna.

Det tredje problemet är varför man plötsligt kom att bygga drygt 200 gånggrifter på Falbygden. Något motsvarande är inte känt från hela Europa.

För att finna svar som kan anses vara rimliga måste man söka nya vägar, och till exempel inse vidden och konsekvenserna av att forntidens människor var lika intelligenta som dagens människor. Och att samhället, även om det var enklare utformat än vårt, kan ha haft djup och komplexitet nog för upprättandet av avancerade mytologiska världsbilder fyllda med symboler för skilda abstrakta detaljer och egenskaper.

Egentligen är alla världsbilder mytologiska, även vår egen, eftersom begreppet myter har en mycket vid betydelse som också berör oss. Begreppet avser alla de påståenden vars sanningshalt bedöms vara så pass hög att de inte behöver ifrågasättas. Också inom vetenskapliga ämnen som arkeologi finns det många myter. Vissa uppfattas inte som myter utan som sanningar, även om de inte är det. Somliga är föråldrade och kan påvisas ge en skev bild av forntiden, även om många fortfarande tror på dem.

Falbygden - en stor gåta

Börjar vi med frågorna runt Falbygdens alla gånggrifter, kan vi dela upp dem i en serie påståenden som var och en kräver en speciell förklaring.

Antal och utbredning

1. Det stora antalet om 203 säkra gånggrifter, mot 91 stycken i resten av landet. Det motsvarar 69% av det totala antalet i Sverige, och 21% av alla gånggrifter i Norden.
2. Den skarpa begränsningen till det geologiska kambrosiluområdet omkring Falbygden, samt tätheten mellan dem vilket ger ett genomsnitt på 1 gånggrift per 1,8 km² nutida åkeryta. Jämför vi med Skåne går det 1 gånggrift per 100 km² nutida åkeryta.

Konstruktionen

3. Storleken på kammaren är betydligt större på Falbygden än i Skåne och Bohuslän, men inte antalet gravläggningar. På Falbygden är den längsta kammaren c:a 17,5 meter lång, vilket kan jämföras med den största kammaren i övriga delar av Sverige som är 6,6 meter lång. På Falbygden är kammaren större än detta till och med i genomsnitt, då medeltalet ligger på 7 meters längd. Här finns också ett flertal andra nordiska rekord, som längsta kammaren, längsta och bredaste gången, längsta enskilda stenblocket, tyngsta enskilda stenblocket. Det enda nordiska rekordet som inte tycks finnas här är den bredaste kammaren, samt eventuellt högsta takhöjd.

Centrum - periferi

4. Megalitgravstraditionen kan uppvisa två centrum som utmärker sig i Sverige; SV Skåne och södra Orust i Bohuslän. Megalitgravarna där uppvisar säregnet nog bara ett fåtal av de smärre konstruktionsdetaljerna. Dessa återfinns istället i betydligt högre grad i mer avlägsna områdena. På Falbygden har ett förhållandevis stort antal gånggrifter gångmarkering, gångtapp, nyckelsten och sektionindelning. Detta talar alltså för att Falbygden kan jämföras med ett utkantsområde, precis som det också var under dösarnas tidsperiod. Detta trots det mycket höga antalet gånggrifter.

Ursprung

5. På Falbygden är 3 dösar kända. I flera andra landskap (Värmland, Östergötland, Gotland, samt Norge) finns också enstaka dösar, men här försvinner traditionen helt med övergången till gånggrifternas tidsperiod, vilket också borde ha skett på Falbygden, rent geografiskt sett.

6. Dösarna på Falbygden är byggda i en bohusslänsk stil, medan gånggrifterna saknar den byggnadsstil som utmärker Bohuslän. Istället har de haft skånsk-danska gånggrifter som förebilder.

7. Den första gånggriftstypen (typ 1) saknas på Falbygden, och de äldsta är av typ 2. Enligt olika kronologiska analyser bör byggstarten för Falbygdens gånggrifter grovt räknat ha inletts ungefär 50 år senare än i Skåne och i Bohuslän, det vill säga c:a 3300 f.Kr.

Placeringen

8. De ligger i ett inlandsområde och inte vid kusten eller längs den yttre delen av en större floddal. Av de övriga megalitgravarna i landet är det bara 2% som har ett sådant läge i inlandet.

9. I övriga delar av Sverige och Norden kan man se att man har försökt undvika direkta höjdlägen, om nu terrängen är kuperad, och placerat megalitgravarna vid sidan av en kullens högsta punkt. Detta gäller inte för Falbygden där gånggrifterna kan vara placerade var som helst i landskapet utom på platåbergen.

10. Omkring hälften av gånggrifterna förefaller vara utplacerade i landskapet på ett sådant sätt att de bildar hörn eller viktiga punkter i gigantiska geometriska figurer som kan vara mer än en kilometer långa. Vetenskapliga undersökningar av avstånden mellan gånggrifterna, med hjälp av exakta lantmätarinstrument, har visat att det knappast kan vara slumpens verk.

Sammanfattar vi dessa punkter kommer vi fram till att de som byggde gånggrifterna på Falbygden inte var några nybörjare på området. Tvärtom behärskade de redan konsten att hugga ut stora stenblock, transportera dem och att bygga upp enorma monument vars like inte fanns i Norden. Med andra ord kan de knappast ha härstammat från Falbygden utan bör ha kommit från trakten av Skåne-Danmark. Men de kom inte vid övergången till gånggrifternas tidsperiod (benämnd mellan neolitikum) utan ungefär 50 år efter denna tidpunkt. Att deras hemort var Skåne kan uteslutas av flera skäl, men däremot inte Jylland, och delvis kanske också Fyn-Själland. Säreget nog finner vi en kraftig eller närmast total nedgång i aktiviteterna runt gånggrifterna i mellersta och södra Jylland vid den här tiden. Denna nedgång verkar ha berört mellan 200-300 gånggrifter och tycks ha inträffat precis samtidigt som gånggrifterna på Falbygden byggdes.

Situationen är sådan att det finns all anledning att anta att de personer som lät bygga de jylländska (exklusive norra Jylland) gånggrifterna övergav sina monument c:a 3300 f.Kr. och att de flesta av dem lät återuppbygga sina gånggrifter på Falbygden.

Vad kan då ha utlöst denna utvandring, som bara verkar ha berört just de personer som var direkt kopplade till gånggrifterna och inga andra i samhället? Och varför återuppbyggdes de just på Falbygden, som enligt ungefärliga beräkningar bör ha haft en befolkning på närmare 4000 personer före invandringen?

Astronom Göran Henriksson vid Uppsala Observatorium, har räknat ut att det inträffade en total solförmörkelse tidigt på morgonen den 1 september 3299 f.Kr. Dess betydelse kan noteras på några av de platser i södra Skandinavien som berördes. Bland annat kom mellersta Jylland att förmörkas under ett par minuter, men inte Falbygden. Sammanfattar vi detta tvärvetenskapliga studium av solförmörkelsens eventuella effekter på händelseutvecklingen i samhället, finner vi att allting stämmer vad gäller tid och plats. Därtill är en total solförmörkelse tillräckligt dramatisk och panikskapande för att kunna iscensätta en kraftig samhällsmässig turbulens. Det finns således anledning att anta att den totala solförmörkelsen 3299 f.Kr. var den utlösande orsaken till bland annat utvandringen till Falbygden. Möjligen innebar det att det lilla urval som använde gånggrifterna - sannolikt de lärde - inte längre hade någon tilltro hos folket och således inte längre var önskvärda i sitt eget samhälle.

Om detta visar sig vara en riktig slutsats återstår problemet varför dessa utvandrare valde just Falbygden som den plats där de lät återuppbygga sina megalitiska monument.

Geometri och astronomi

Det är inte bara konstruktionen av kammare och gång som kan visa att byggmästarna använde sig av geometriska kunskaper. Också gånggrifternas utplacering i landskapet har visat detta. En första grundläggande studie visade att omkring hälften av gånggrifterna på Falbygden, men inte alls i Bohuslän och Skåne (!!), tycktes ligga utplacerade i enlighet med fastställda geometriska figurer. I grupper om 3-12 gånggrifter återges viktiga geometriska figurer och proportioner, ofta på ett genialt sätt.

En noggrann detaljgranskning av avstånden och de geometriska konsekvenserna av dessa, har hittills genomförts i några av grupperna. Genomgående har precisionen i utplacering visat sig vara nära nog exakt. Systemen i de enskilda grupperna är så genomtänkta att de omöjligt kan ha uppkommit av en slump.

Nyligen har det också visat sig att de geometriska systemen helt eller delvis har en astronomisk innebörd. Den arkeoastronomiska forskningen kring gånggrifterna har annars varit koncentrerad till gångriktningarnas orientering. Gångriktningarna på Falbygdens gånggrifter återger ofta viktiga datum på året då solen bröt horisonten. Denna slutsats är ofrånkomlig, trots att horisonten ibland har varit skymd av ett platåberg eller någon annan höjd. Detta säregna fenomen med en viktig orientering trots skymd sikt är också känt från andra håll. Byggmästar-

na måste ha känt till exakt i vilka riktningar som solen bröt horisonten på viktiga datum, även om sikten var skymd, och orienterade sedan kammare och gång efter detta.

Analyserna har visat att deras kunskaper om månens faser och mångåriga cykler, i kombination med solåret och stjärnornas positioner, var mycket omfattande. Av allt att döma kände man på Falbygden till månens 19-årscykel, vilken bevisligen var känd på Gotland vid denna tid. De tycks ha använt två årskalendrar, en som baserades på solen och en på månen. Den som grundade sig på solen indelade året i åtta jämna stora delar, där midvinter, midsommar, höst- och vårdagjämning utgjorde fyra poler. Den andra som utgick från månen tycks ha indelat året i tolv månader à 30 dagar ($12 \times 30 = 360$), men det är ännu oklart var de fem nödvändiga skottdagarna lagts in. Antydningar pekar mot sommar eller höst.

Den arkeoastronomiska forskningen på Falbygden, som bedrivs av Göran Henriksson, har ännu inte avslutats och fler resultat kan vara att vänta.

Hur gånggriften egentligen såg ut

Idag är många gånggrifter mer eller mindre raserade. Stenarna ligger inte alltid på ursprunglig plats. Ofta går det att tänka sig hur gånggrifterna kan ha sett ut då alla stenarna låg på plats, men det räcker inte för att förstå hur de såg ut egentligen.

I gången finns ibland rester i sten efter dörrkarmar och trösklar. Detta kan te sig egendomligt med tanke på vilka glipor som finns mellan stenblocken i väggar och tak, och en dörr verkar förhållandevis meningslös eftersom människor och djur lika gärna kunde ta sig in i gliporna.

Mycket talar för att stenblocken bara utgjorde en stenstomme där sedan många andra material kompletterade konstruktionen. Om vi söker efter paralleller vad gäller detta problem, och granskar betydligt yngre byggnader som lämnats öde, kan vi få vissa insikter. Oavsett om vi jämför gånggrifterna med ruinen av en kyrka eller en borg, eller resterna av en ladugård eller ett torp som lämnats öde en längre tid, finner vi det att till slut återstår bara stenarna. Allt annat, eller i varje fall det mesta av det som en gång fanns där är borta. Vad kan en torpargrund berätta om torpets takhöjd, dess inredning eller om de personer som bodde här? Vad kan en kyrkoruin berätta om altarets utsmyckning, prästens skrud eller om stämningen vid vigsel eller dop? Vad kan en gånggrift berätta om inredning och utsmyckning inne i kammaren, om alla de arrangemang som höljts runt gånggriftens utsida, om atmosfären inför de återkommande ceremonierna? Eller om de människors tankar och förhoppningar som lät bygga stommen till sina monument i sten för att bilda en stabil grund, vars styrka skulle bilda en lika stabil trygghet för framtida utsmyckning och bruk som de själva försökte uppnå?

Det kan tyckas vara omöjliga frågor att besvara, men i den pågående forskningen finns faktiskt rimliga svaren i sikte till många frågor av denna art. Fram till dess att de nya teorierna hunnit utvärderas och presenteras, får vi nöja oss med att fantisera om hur de egentligen såg ut då de var utsmyckade och inredda inför ceremonierna. Stenblocken var sannolikt inte det primära byggnadsmaterialet, utan bara det som användes för att utforma en stabil stomme för allt som skulle till i övrigt.

Deras ursprungliga funktion

Gånggrifternas egentliga funktion står i direkt relation till dess ursprungliga utseende. Funktionen har styrt konstruktionen i stort och i smått, oavsett om byggnadsmaterialet var av sten, trä/timmer, näver, flätad vass, textil, skinn, växter, eller färger. Konstruktionen skulle möjliggöra, underlätta och försköna aktiviteterna. Även om det ännu är för tidigt att uttala sig om gånggrifternas egentliga funktioner, finns möjligheten i sikte att komma fram till rimliga slutsatser i samband med att utseendet klarläggs.

Fram till dess är det viktigt att poängtera de ceremoniella aktiviteterna, offren av keramikkrärl vid gångmyningen vid ena sidan av gånggriften, och den smala och trånga gången fram till kammaren vid den andra sidan. En kammare som till skillnad från gången var stor och rymlig, trots gravläggningar under 350-400 år. Här någonstans bör vi finna svaret på gånggrifternas funktion.

I detta perspektiv är det riktigare att betrakta megalitgravarna som tempel än som gravar.

Trattbägarkulturen (TRB) - megalitgravsbyggarna

TRB:s äldre period c:a 3950-3337 f.Kr. benämns tidigneolitikum och avser tiden då långhögar och dösar byggdes. Den yngre perioden c:a 3337-2950 f.Kr. benämns mellanneolitikum, och avser tiden då gånggrifter byggdes och användes.

Denna kultur kännetecknas av hög kvalitet på snart sagt allt som tillverkades. Redan från kulturens begynnelse c:a 3950 f.Kr. ser vi prov på hantverksskickligheter inom ett flertal områden. De var mästare inom sin konst, och behärskade såväl flinthuggningens svåraste konster som koppargjutning och tillverkningen av mycket stora och välgjorda keramikkrärl. Att borra ytterst smala och långa borrhål i bärnsten var dem inte främmande, och inte heller att transportera stenblock upp mot 26 ton, eller att bygga stora befästa anläggningar med vallar och palissader, eller smala hus som var 200 meter långa. Deras kunskaper i geometri och astronomi är ännu bara kända till viss del, liksom hur de bar sig

åt då de skar upp hål i kraniet på patienter som bevisligen överlevde dessa svåra operationer.

Efter 600 år (c:a 3337 f.Kr.) drabbades hela trattbägarkulturen av stora förändringar. Keramikkarlen och megalitgravarna ändrade karaktär. En helt ny typ av skafthålsyxor introducerades, kopparföremålen tycks ha minskat i antal medan bärnstenen ökade. Ytterligare något senare, c:a 3299 f.Kr., skedde vissa lokala förändringar. Gånggrifterna i mellersta och södra Jylland ödelades och byggdes sannolikt upp på nytt på Falbygden, samtidigt som den gropkeramiska kulturen såg dagens ljus i samband med att den etablerades på Gotland. Dess rötter är att söka inom TRB i södra Skandinavien, och både på Gotland och på Falbygden finns direkta kopplingar till den totala solförmörkelsen 3299 f.Kr. På samma sätt var det förmodligen en tidigare solförmörkelse som inträffade endast 38 år tidigare, den som inträffade den 6 april 3337 f.Kr., som var den utlösande orsaken till hela kulturförändringen.

De som stod för all denna skicklighet i hantverk och byggnadskonst var knappast vanliga bönder utan snarare tidens främsta aristokrater. Sedan stora delar av Jylland tycks ha utarmats på aristokrater, låg vägen öppen för bondestenålderns första stora kulturella sammanbrott och totalförändring. Omkring 2950 f.Kr. upphörde TRB att existera i hela sitt utbredningsområde (Norden, Polen, Tyskland, Nederländerna), och ersattes av stridsyxekulturen vars traditioner, stilideal och idéer i hög grad var hämtade från de första böndernas tid (c:a 3950-3600 f.Kr.), tiden innan man började bygga megalitgravar. Bara Själland och Gotland blev kvar som vita fläckar på kartan, och dessa områden förenades inte med resten av Norden kulturellt sett förrän c:a 2400 f.Kr. då stridsyxekulturen bröt samman och omformades till dolkkultur. Då knöts åter kontakter västerut, och många av gånggriftstidens traditioner och stilideal återupptogs, däribland hällkistorna.

Hela tiden kan man ana att det är den samhällsmässiga överbyggnaden - "aristokraterna" - som agerat och varit upphov till såväl kulturskiftena som kulturernas materiella innehåll.

Områdesindelning

Även om södra Skandinavien kulturellt sett var ett enhetligt område under TRB, fanns viktiga olikheter. Norra Jylland framstår som ett viktigt centrum. Själland däremot framstår som dess främsta motpol. Samhällena i Sverige och Norge var framför allt inspirerade av trender och moden från Själland.

I Sverige finner vi en viktig kulturgräns tvärs genom Halland, vilken skiljer Bohuslän och Västkusten från det skånska inflytandet. Även Skåne var indelat i olika grupper, som i en östlig och en västlig grupp. Ännu mindre grupper framkommer om man till exempel studerar megalitgravarnas utbredning.

I Norden finns många spår av lokala variationer, men hela tiden finns en gemenskap i de grundläggande dragen och i hela utvecklingen vilket förenar området. Att alla dessa områden på något sett bör ha varit allierade med varandra visas av den gemensamma utvecklingen, både inom de enskilda kulturerna och vid kulturskiftena, då få eller inga områden lämnades oberörda. Åter igen indikerar detta att det var framstående aristokrater, som var allierade med varandra, som var upphovet och drivkraften till kulturernas utformning och förändring.

TRB:s föremålsvärld - en sammanfattning

Flintyxor

Under TRB tillverkades forntidens mest eleganta flintyxor. Kvaliteten stod högt under hela den tusenåriga eran. Tillverkningen inleddes med spetsnackiga flintyxor (3 typer), vilka utvecklades till tunnackiga flintyxor (8 typer). Här finner vi de största flintyxorna från forntiden om bortåt 50 cm:s längd. Strax efter övergången till gånggrifternas tidsperiod ersattes de av de tjocknackiga flintyxorna (2 typer).

Flinta finns både av god och av dålig kvalitet, och självfallet krävde man den goda kvaliteten då man tillverkade dessa yxor. Flinta är en bergart som uppvisar vissa likheter med glas då den krossas. I Norden finns den i trakten av Malmö och på den motsatta sidan av Öresund på Själland, samt i Nordjylland. Det var också sannolikt i dessa trakter som samtliga Skandinaviska yxor tillverkades, innan de spreds och fördes vidare till de övriga delarna av TRB:s område i Norden.

Det tar flera år att bemästra konsten att hugga flinta, men när man väl lärt sig det tar det bara omkring ett par timmar att hugga färdigt en flintyxor av samma kvalitet som under TRB. Därefter tillkommer slipningen som tar ungefär lika lång tid. Analyser av yxornas inbördes likheter visar att samtliga yxor, inom en enskild typ, sannolikt kommer från en och samma verkstad.

Flintan upptogs vanligen från flintgruvor, som kunde vara 5-10 meter djupa samt ha långa gruvgångar.

Skaftålsyxor

Betydligt mer sällsynta än flintyxorna, är skaftålsyxorna, vilka under TRB utgörs av två huvudtyper. Under tidigneolitikum tillverkades mångkantyxor. Dessa yxor kan ses som välutvecklade stridsvapen. Trots det var de inte alls klumpiga, utan komplicerade i sin utformning samtidigt som de kan uppfattas som vackra.

Vid övergången till mellanneolitikum ersattes de av de dubbeleggade yxorna, vilka till en början bara hade en enda egg och var utmärkta stridsvapen. Men med tiden förändrades nackens form och utvecklades till ytterligare en egg (varav namnet på denna yxgrupp). Till slut blev den egentliga eggen så stor och tunn att den omöjligen kan ha används rent praktiskt i strider, samtidigt som nackens egg tillbakabildades.

Båda dessa yxtyper visar prov på mycket hög hantverksskicklighet både vad gäller utformning, upprätthållen symmetri, val av vackra bergarter, samt inte minst poleringen efteråt varvid många yxor fått en högglansyta.

Kopparföremål

Redan från TRB:s början fanns kopparföremål, vilka i flera fall mycket väl kan ha framställts i Norden. I ett fall har det påvisats att kopparn kommer från NV Tyskland. Det är inte omöjligt att små mängder guld också kan ha förekommit, liksom det gör i vissa andra områden i Europa.

De fåtaliga föremålen av koppar i Norden under TRB utgörs av flata yxblad, samt smycken av olika slag, och då främst runda tunna skivor där solhulets symbol avbildas. Även kopparspiraler förekommer av vitt skilda storlekar. De största är stora nog att ha om underarmen.

En av de äldsta kopparyxorna (omkr.3900 f.Kr.) har påträffats i den södra delen av Falbygden, och den bör ha utgjort en stor dyrbarhet på sin tid.

Koppar är en mjuk metall som både kan gjutas och uthamras till önskad form. Mångkantsyxorna har nästan alltid en rundad nacke vars form påminner om just sådana hammare som kopparslagare har använt in i modern tid.

Keramikkärl

Till en början är keramikens formvärld begränsad till ett tiotal kärlformer, ofta med enklare geometriska mönster uppe vid kanten. Under lång tid var trattbägaren den vanligaste kärlformen, varefter kulturen fått sitt namn. Med tiden tillverkades även mycket stora trattbägare med precis samma proportioner och dekorer som de mindre kärlen. Vid slutet av perioden ökade dekorationen i omfattning och den kunde många gånger omfatta stora delar av kärlens utsida.

Övergången till mellanneolitikum c:a 3337 f.Kr. innebar ett keramiskt uppsving vad gäller formvärlden och dekoren. Närmare ett fyrtiotal kärlformer, många av dem helt nya, kom att präglade denna tidsperiod i hela södra Skandinavien. Den geometriskt utformade dekoren blev allt mer komplicerad. Trots den enorma variationen på mönster finns en viss regelbundenhet som starkt antyder att mönstren inte komponerades fritt av krukmakaren, utan att de kunde inrymma symboler

där var och en bar på sin speciella innebörd. I Schweiz har ett textilfragment påträffats från denna tid, vars invävda mönster är i det närmaste identiska med nordiska kärldекorationer från tiden runt 3300 f.Kr. Sambandet antyder att de avancerade mönstren varit viktiga symboler vars innebörd vi inte längre förstår. Detta antyder starkt att de utgjorde en form av bildskrift, som kunde tydas och förstås av dåtidens lärde.

Ännu finns det inga direkta indikationer som visar att keramikkrälen transporterades några längre sträckor. Tvärtom verkar den ha tillverkats och använts lokalt. Deras användningsområde är ännu höjt i dunkel, eftersom det är högst osäkert om keramikkrärl verkligen användes inom hushållen. Den mesta keramiken har påträffats vid megalitgravar och andra säregna anläggningar, som kulthus och ceremoniplatser. Däremot är den mycket sällsynt i övrigt, vilken skulle kunna innebära att den i mycket liten omfattning användes inom hushållet.

Bärnsten

Denna mångmiljonåriga kåda som hårdnat påträffas i dag framför allt längs de skånska och de danska stränderna, särskilt efter höststormar då tången flyter iland och tar med sig bärnstenen inflätat i sina rötter. Men det finns också områden i norra Jylland där de kan påträffas under markytan. Bärnstenen skiftar i färg från vit och gul till röd och brunröd, och den kan vara både genomskinlig och mjölkig.

Bärnstenen är relativt vanlig som gravgåva och i offerdepåer. De användes som smycken, och de flesta är genomborrade. Ibland handlar det om enstaka pärlor, och vid vissa tillfällen verkar de ha ingått i stora flerradiga halsband. Bland formerna under mellaneneolitikum märks främst små kopior av de dubbeleggade yxorna, vilka är c:a 2-5 cm långa.

Skafttungepilar

Under mellaneneolitikum (c:a 3337-2950 f.Kr.) tillverkades en ny typ av flintpilspetsar; skafttungepilar. Dessa långsmala pilspetsar med tresidig genomskärning, finns företrädesvis i västra Götaland, och är inte ovanliga som gravgåva i gånggrifterna. De är också kända i östra Sverige och då främst i den gropkeramiska kulturen på Gotland.

Depåer

Vid vissa tillfällen påträffas ansamlingar av föremål, ofta keramik eller yxor, vilka nedlagts i marken med viss omsorg. Dessa kallas depåer och uppfattas ofta som ett slags offer. Enbart i vissa fall tolkas de om gömslen. Inte sällan ligger depåerna i våtmarker, vilka kan ha varit små in-

sjöar vid den tid då föremålen deponerades. Depåerna spänner över hela TRB:s tidsperiod, men med en ökad aktivitet just vid kulturförändringen runt 3337 f.Kr., varefter denna typ av offer avtar kraftigt.

Kulthus & befästa anläggningar

Så gott som samtliga husrester från TRB tolkas idag som rester efter någon form av ceremoniell anläggning. Här finner vi bland annat de små kulthusen (av Tustrup-typ) med förrum och ett inre kvadratisk rum där stora mängder keramik offerats. Men också de befästa anläggningarna (av Sarup-typ), vilka genom kraftiga palissader, vaktorn och vallgravar har avskärmat högtliggande områden i landskapet. Genom deras korta användningstid och de säregna offerfynden innanför stockmuren kan de tolkas såväl som militärstrategiska anläggningar som ceremoniella samlingsplatser under orostider.

Antalet platser av dylikt slag är ännu relativt få i Norden och de flesta har påträffats i Danmark, men antalet ökar ständigt nu när man vet var i landskapet de brukar ligga och vad som kännetecknar dem. I Sverige finns än så länge bara några enstaka platser av detta slag men fler kommer säkert att upptäckas.

Trepanerade kranier

Vissa av huvudskålarna i megalitgravarna visar spår efter kraftiga ingrepp, varvid man har skurit upp en runt hål i kraniet, c:a 3-5 cm i diameter. De allra flesta av patienterna har överlevt vilket visas av att kanten har en läkt snittyta. Dessa ingrepp, eller trepaneringar, förekom under en stor del av forntiden men var vanligast under bondestenåldern.

Trepanationerna förekom nästan bara på män, och hålen sitter framför allt på den vänstra sidan eller mitt på huvudet, och nästan aldrig på den högra sidan. Vissa kranier kan ha både två, tre eller fler hål efter trepanationer.

Det finns flera olika förklaringar till trepaneringarna. Enligt en teori har operationerna utförts för att behandla krigsskador, enligt en annan är det åtgärder för att mildra migrän, och enligt somliga har de en mer rituell funktion där man önskar underlätta andens eller själens utflykter och vandringar.

Skepp

Det finns flera indikationer som vittnar om långväga färder längs viktiga vattenvägar. Inga skepp finns bevarade från denna tid, men väl stockbåtar av skiftande storlek. Somliga har en betydande storlek upp mot tio meter.

I norra England har man påträffat ett par skepp från tiden omkring 1800 f.Kr. som består av klinkbyggda skepp utan köl och mast. De var minst 15 meter långa och hade så pass höga bord att de mycket väl kan ha använts för färder över Nordsjön. Begränsningen låg snarare i hur mycket färdkost som kunde lastas, samt hur långt man orkade ro eller paddla innan kosten tog slut.

Även om vi inte vet hur gammal denna skeppstyp är, är det faktiskt möjligt att motsvarigheter också fanns under megalitgravarnas tidsperiod.

* * *

FLER GÅNGGRIFTER

Under 1990-talet har 2 nya gånggrifter kommit fram på Falbygden. Därmed har Falbygdsområdet 205 säkra megalitgravar.

En möjlig gånggrift

Strax utanför Centralstationen vid Ranten i Falköpings stad fanns en "hällkista" som borttogs vid ombyggnaden av resecentret och busshållplatserna. Utgrävningen utfördes av länsmuseum i Skara. Det enda som var kvar var ett par vägghällor av kalksten och stenkammarens typ kunde inte fastställas. Från denna kammare har det kommit C14-dateringar som är från gånggriftstid, samt en bärnstenspärla som också förmodades vara från gånggriftstid. Av dessa skäl bör "hällkistan" snarare betraktas som en sannolik megalitgrav och som en möjlig gånggrift, och inte som en hällkista. Eventuellt kan det alltså även vara fråga om en dö.

En säker gånggrift

Hösten 1999 utgrävdes två platser som låg intill varandra vid Frälsegården, Ravelstorp i Gökhemns sn, av arkeologer från Göteborgs universitet. Enligt uppgift från markägaren hade det legat en gånggrift på den ena platsen, vilken borttogs runt sekelskiftet, och ytterligare en gånggrift på den andra platsen, vilken bortåt femtio år tidigare hade tagit bort.

På den plats där den första "gånggriften" borttogs fanns nästan inga spår alls, och ingenting påträffades som tydde på att det funnits en stenkammargrav där. Därför finns det bara en högst osäker muntlig uppgift att stödja sig på, och då dessa inte kan betraktas som tillräckligt säkra bör inte heller platsen benämnas "Möjlig gånggrift".

På den andra platsen kunde både kammare och gång säkerställas, och den bör därför betraktas som en säker gånggrift.

Av kammaren återstod en förhållandevis säkert avgränsbar rektangel, där blott en enda väggsten var kvar. Kammaren eller snarare det rektangulära fyllnadsmaterialet, bestående av kalkstensflis, mätte 1,9 - 2,0 m i bredd. I detta mått ska eventuellt 1-2 dm avräknas för tjockleken på kammarens vägghällor, om man vill få fram kammarens in-sidesbredd. Härav kan kammaren bestämmas som rektangulär till formen och med en bredd omkring 1,9 m.

Av gången fanns främst en tröskelsten och något som kan klassificeras som karmstenar vid båda gångväggarna och både framför och bakom tröskelstenen. Av gången däremot återstod mest diffusa avtryck av några stenar. I det som kan bedömas som gångens mittparti fanns två

kantställda kalkhällar kvar, varav den ena kan tolkas som en väggsten, medan den andra hade en närmast vinkelrät riktning, och som dessutom bör ha stått utanför gången.

Riktningarna varierar en hel del. Den återstående kammarväggstenen hade riktningen c:a 14 nygrader, tröskelsten c:a 26 nygrader, men kammaren som helhet hade snarare riktningen c:a 120 nygrader. Den kvarvarande gångstenen hade riktningen 103 nygrader, men gången som helhet bör snarare ha haft riktningen 115-120 nygrader.

Kammarens längd kunde inte fastställas åt norr. Från den södra kortsidan och fram till en punkt som bör motsvara kammaröppningens mittpunkt, bedömd utifrån tröskelstenens placering, var kammaren c:a 3,1 m. Möjligen kan kammaren ha varit osymmetrisk på så vis att den norra halvan kan ha varit större, men knappast mindre. Kammaren bör därför ha varit minst 6,2 meter, men möjligen något mer.

* * *

Kartor

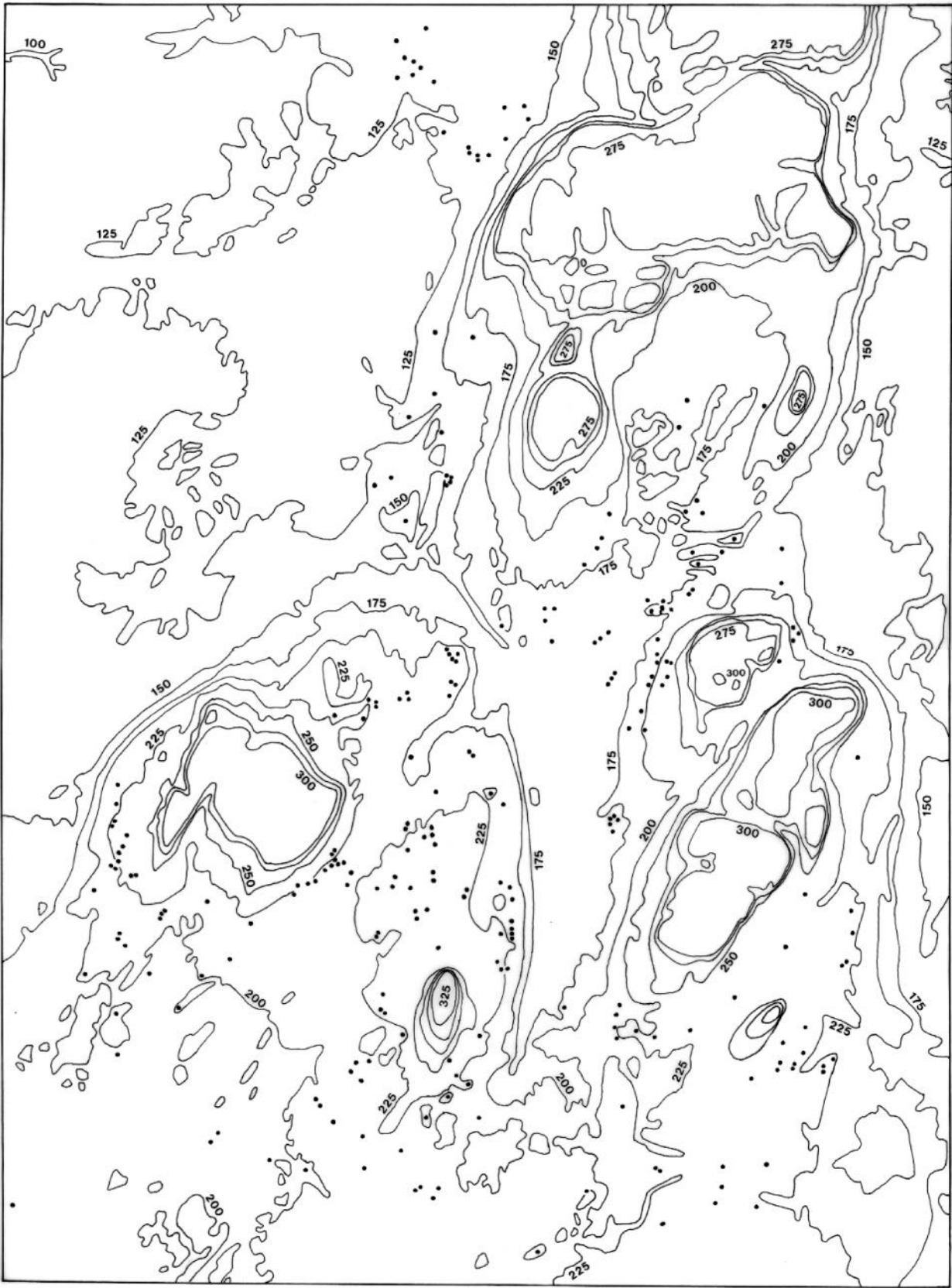
Bergarter, samtliga gånggrifter på Falbygden.

Utifrån kanterna och mot mitten:

- Gnejs
- Sandsten
- Alunskiffer
- Grå och röd kalksten
- Lerskiffer
- Diabas



Höjd över havet, samtliga gånggrifter på Falbygden.



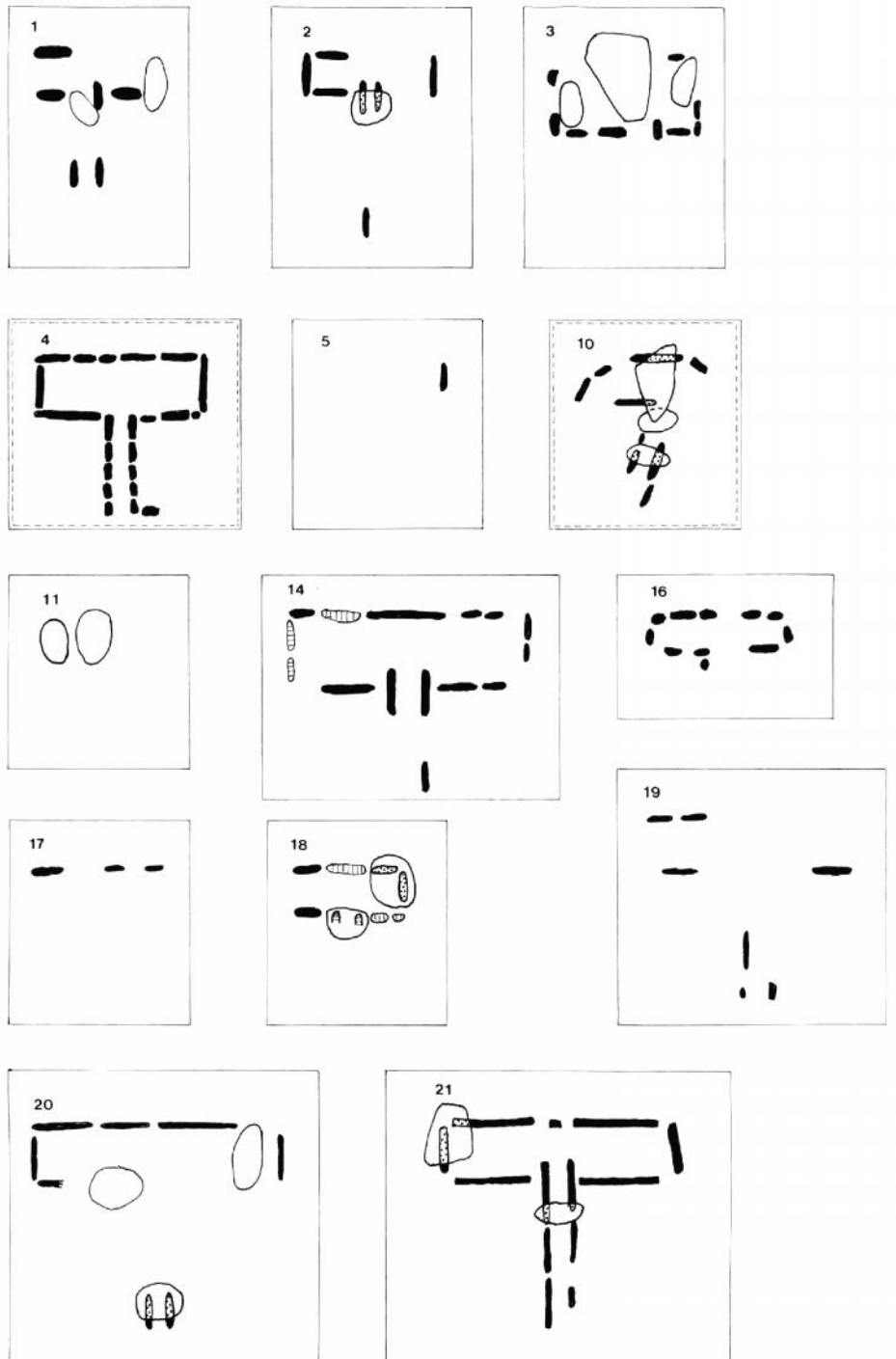
Numrering av samtliga gånggrifter på Falbygden.

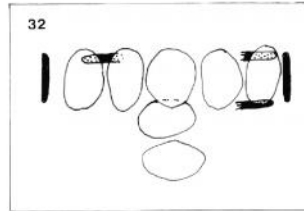
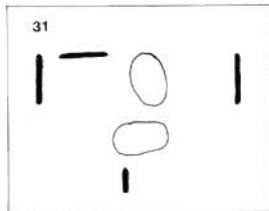
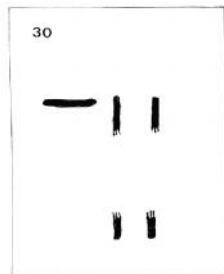
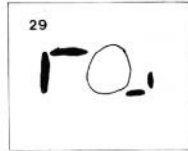
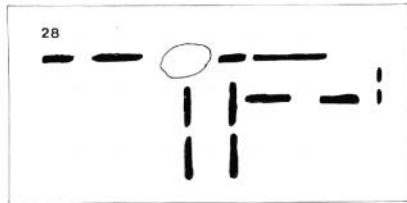
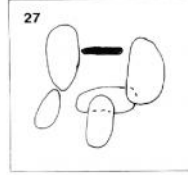
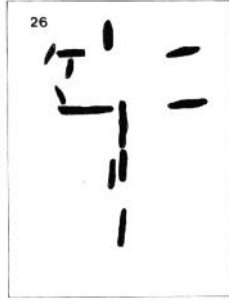
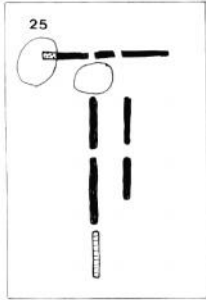
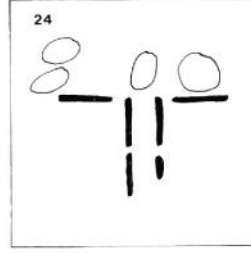
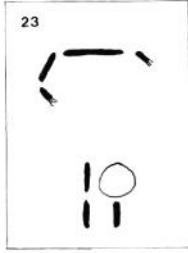
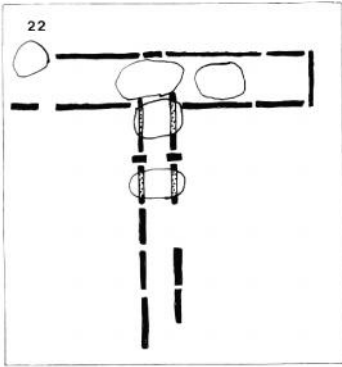
(siffrorna är dock inte läsliga i nuvarande version)

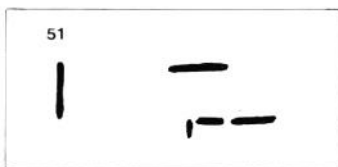
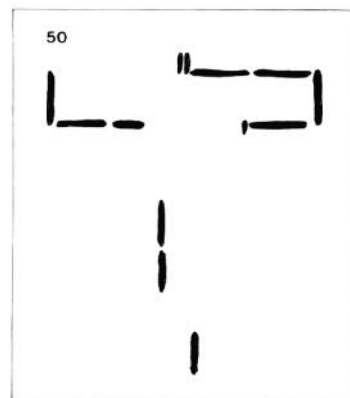
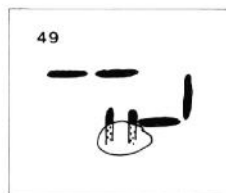
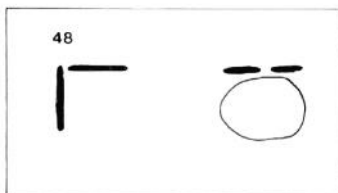
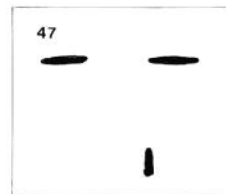
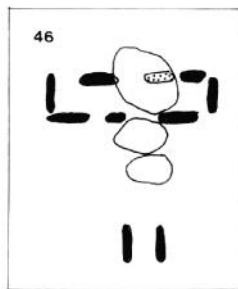
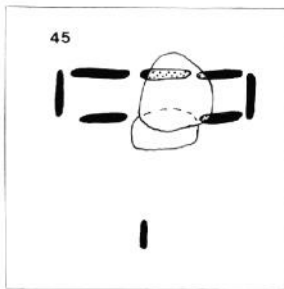
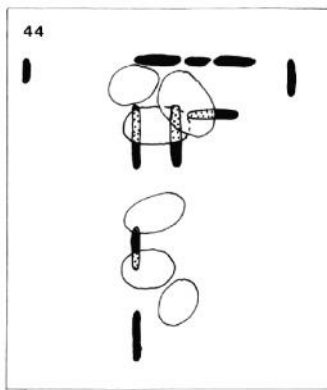
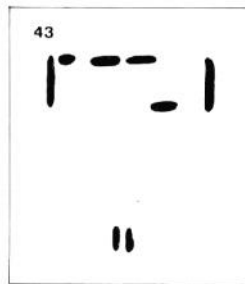
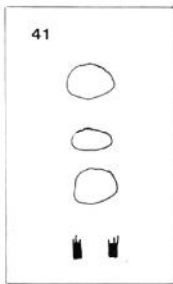
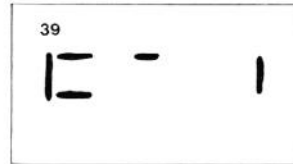
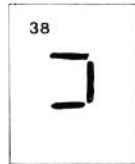
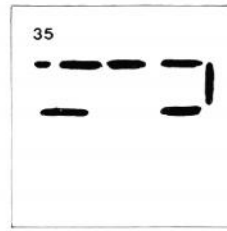
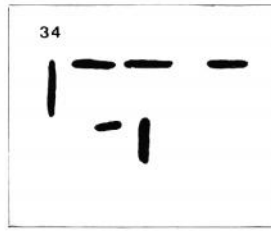
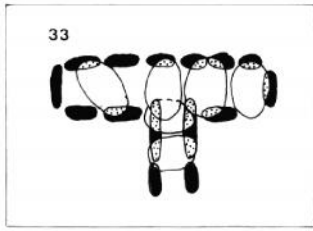


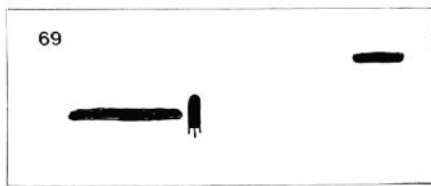
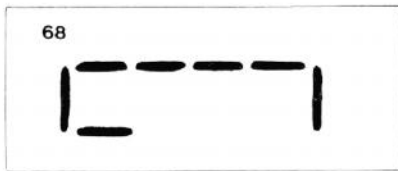
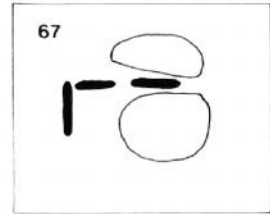
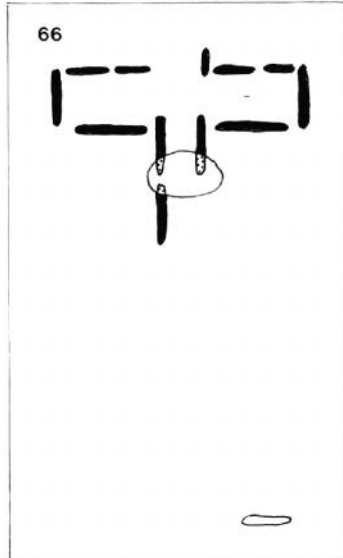
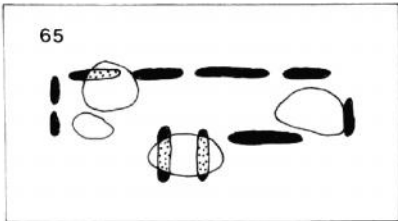
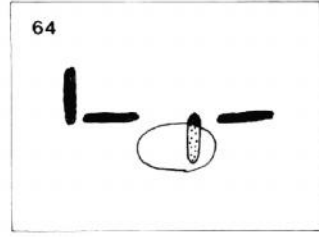
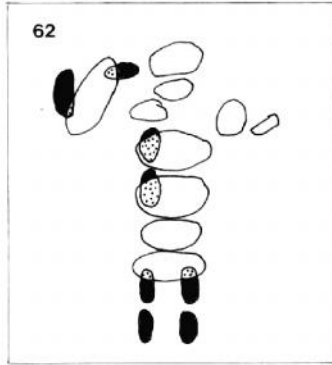
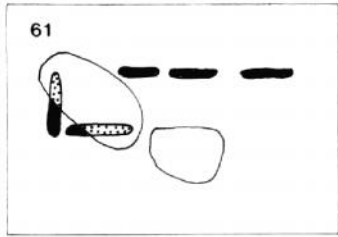
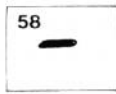
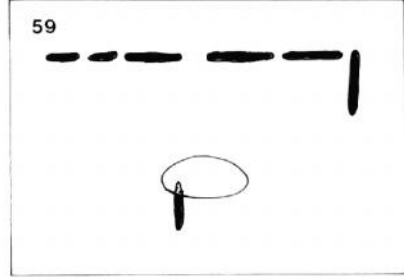
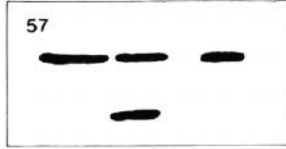
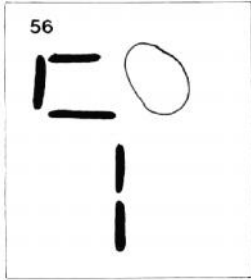
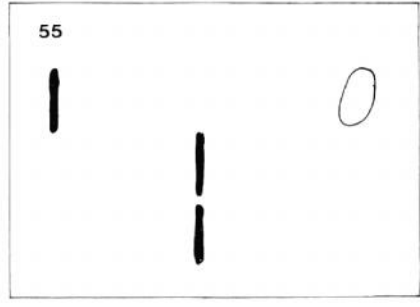
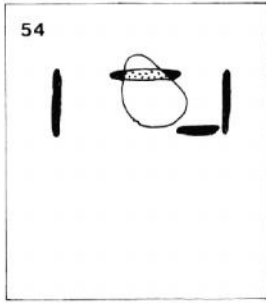
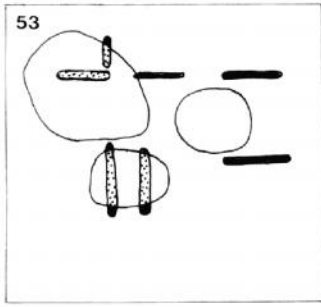
Planritningar

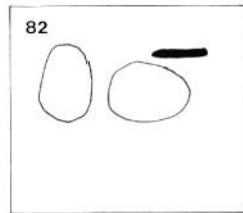
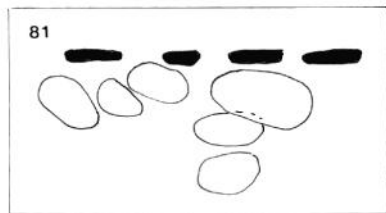
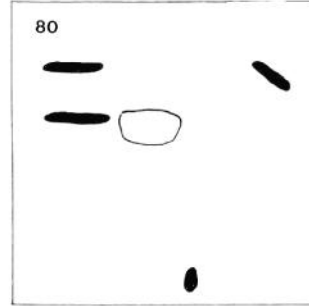
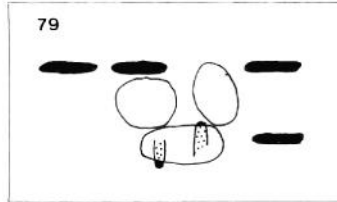
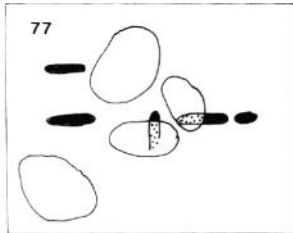
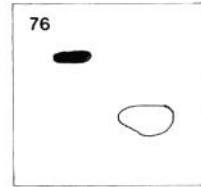
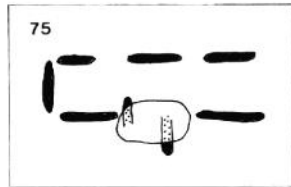
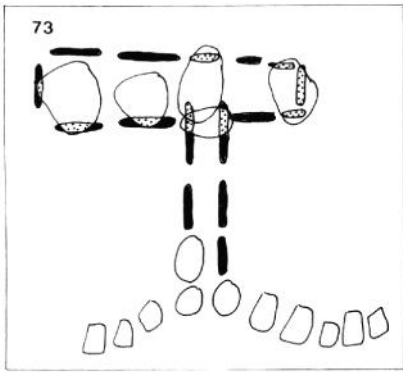
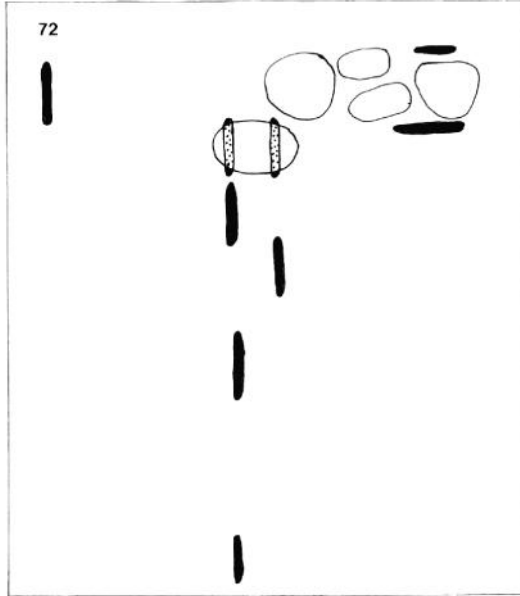
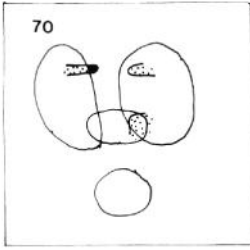
Skisser på samtliga gånggrifter på Falbygden.

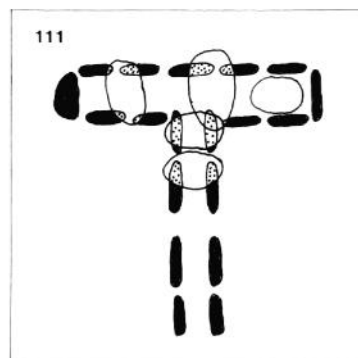
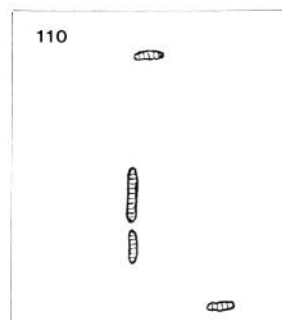
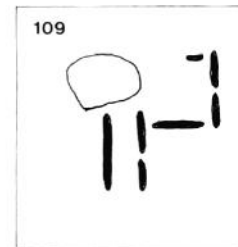
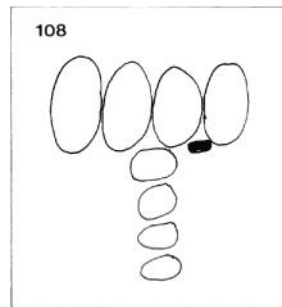
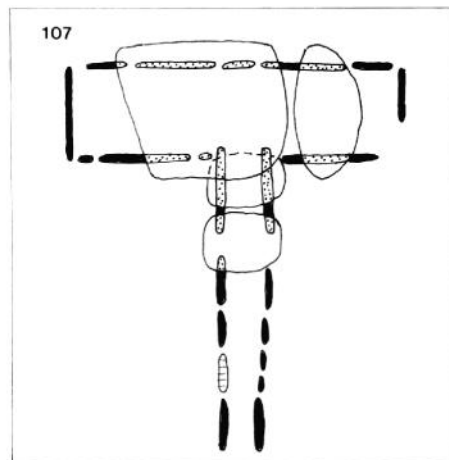
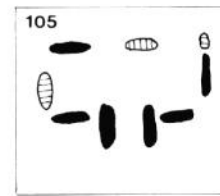
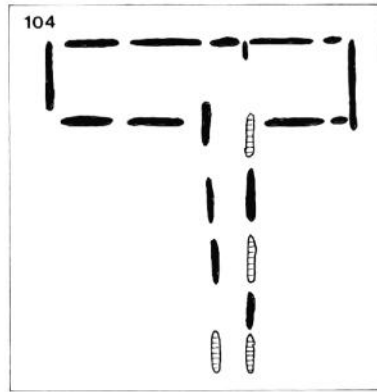
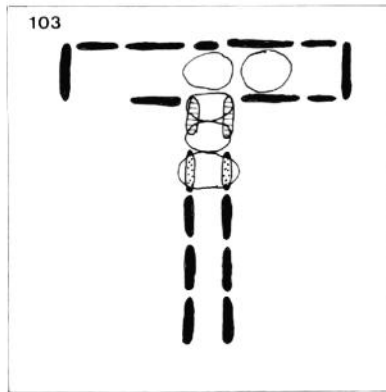
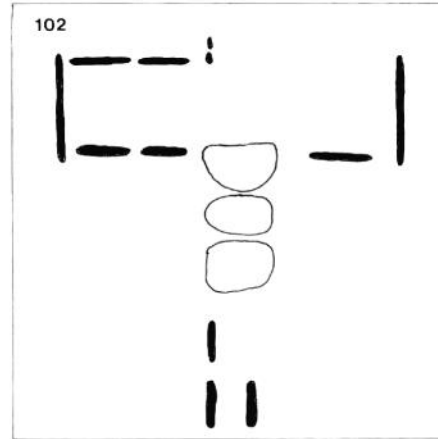
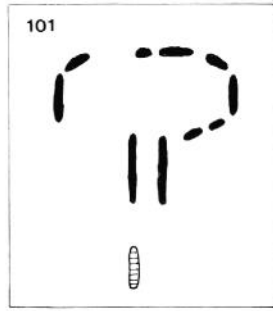
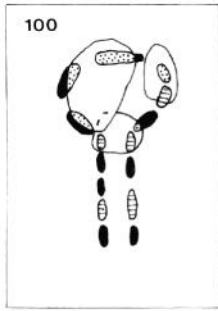


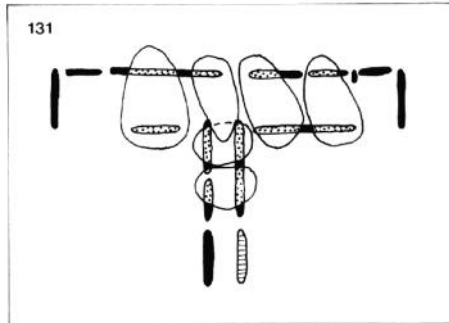
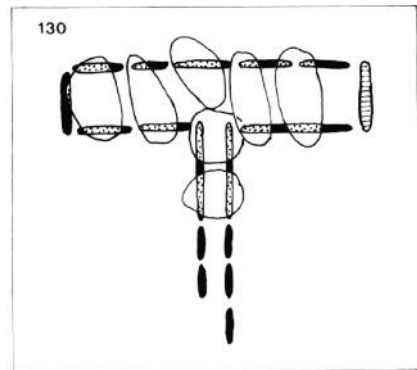
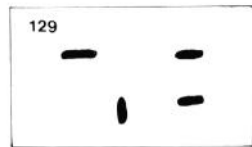
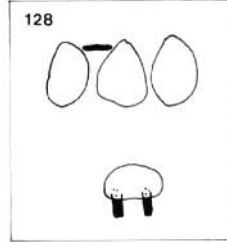
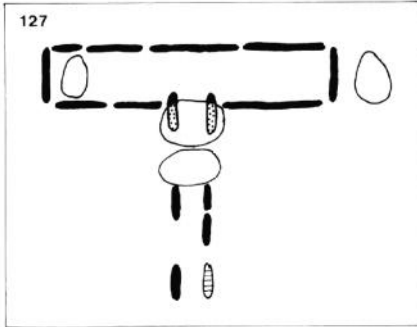
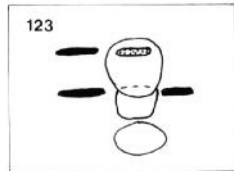
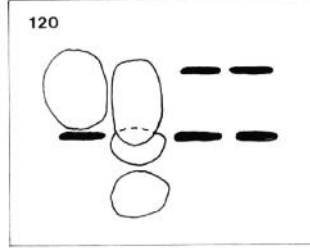
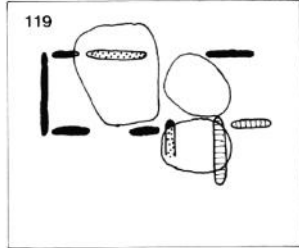
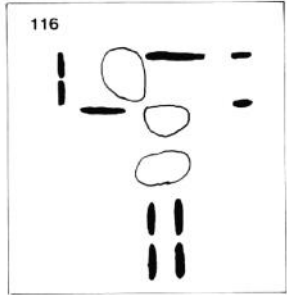
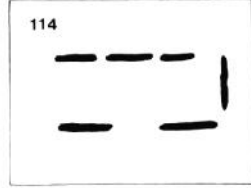
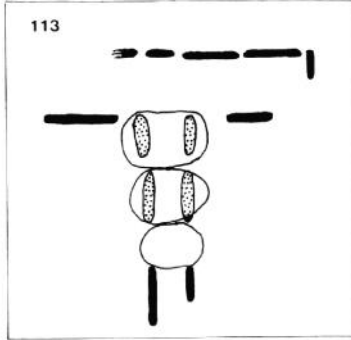
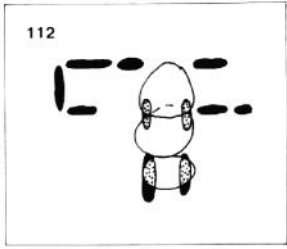


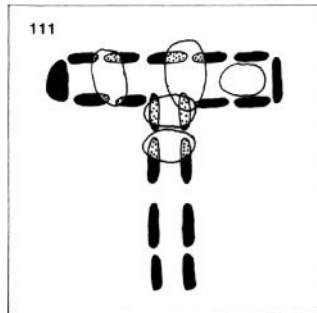
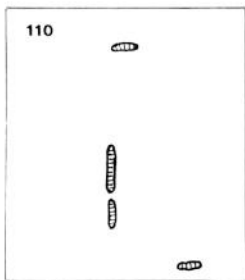
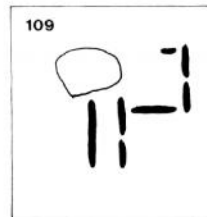
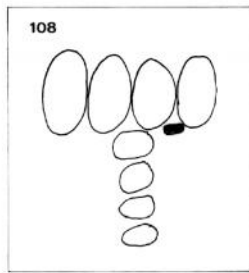
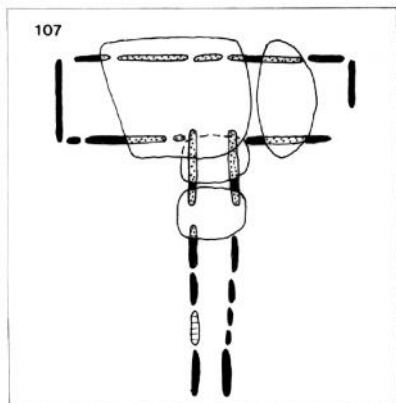
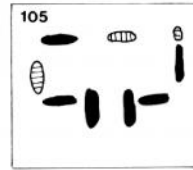
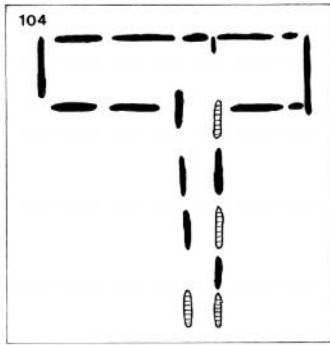
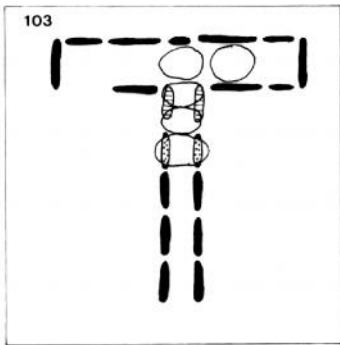
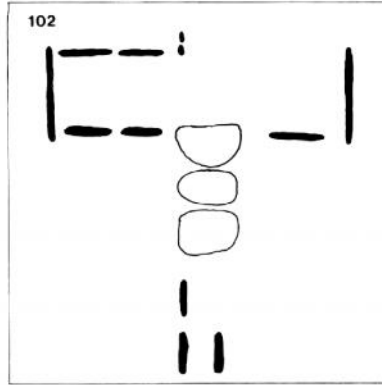
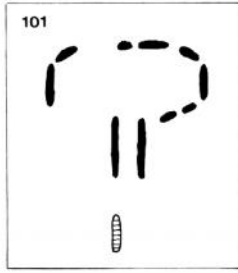
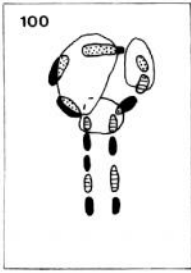


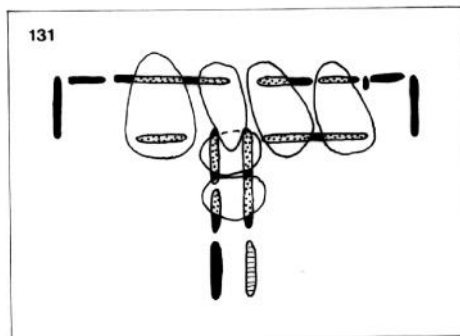
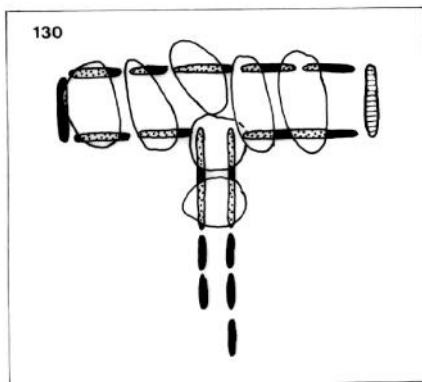
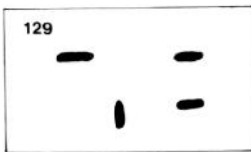
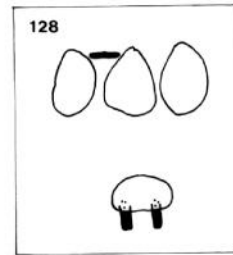
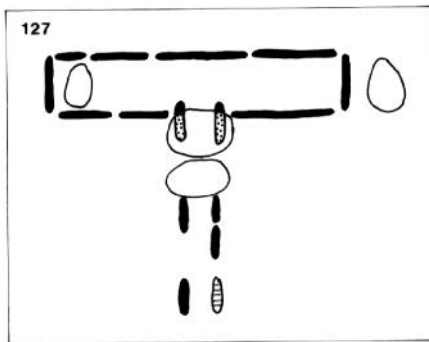
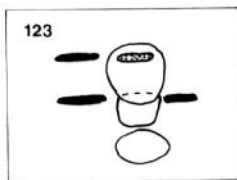
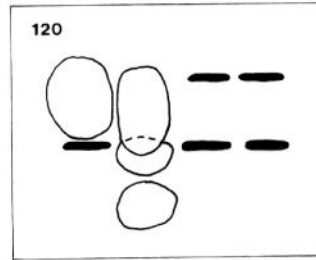
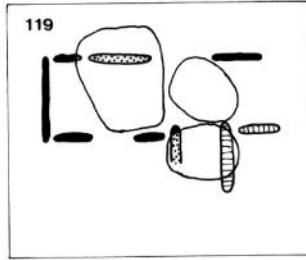
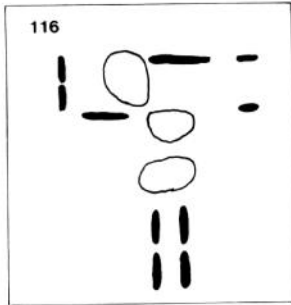
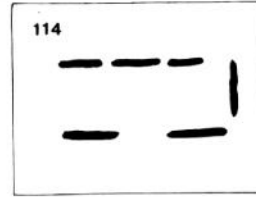
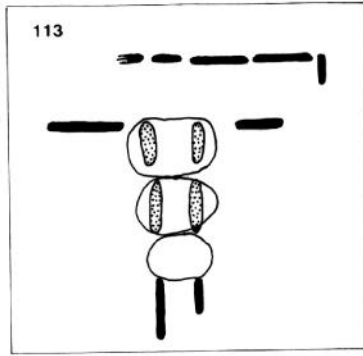
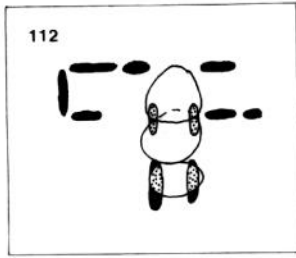


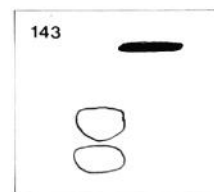
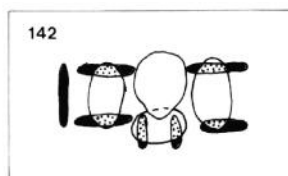
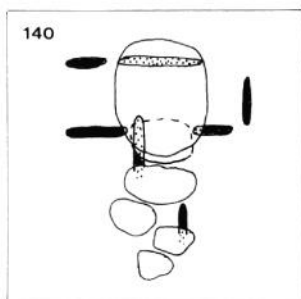
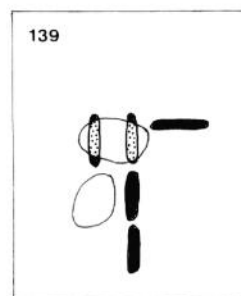
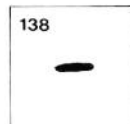
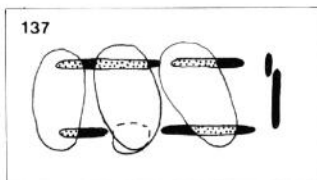
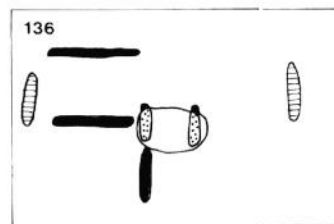
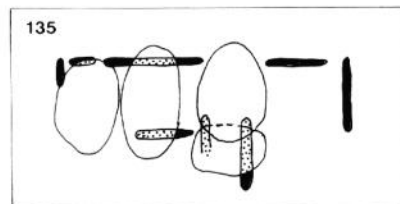
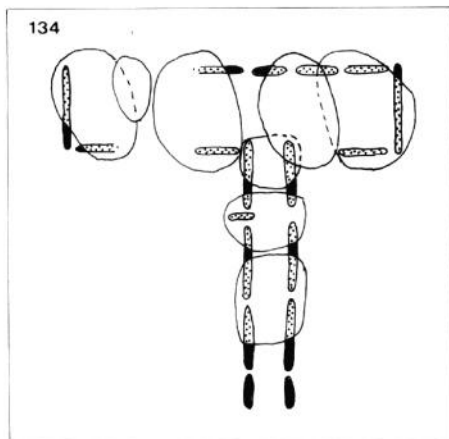
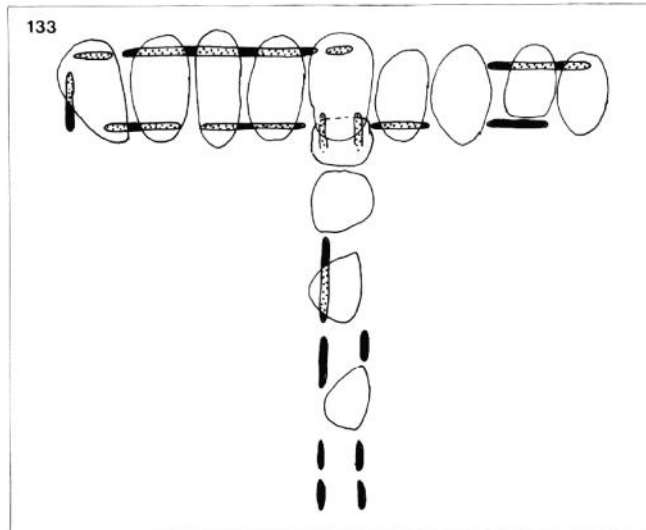
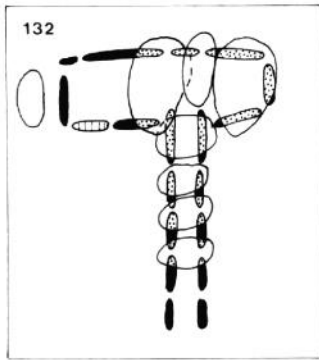


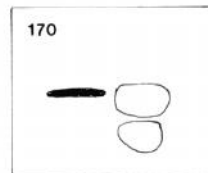
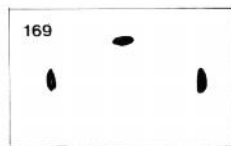
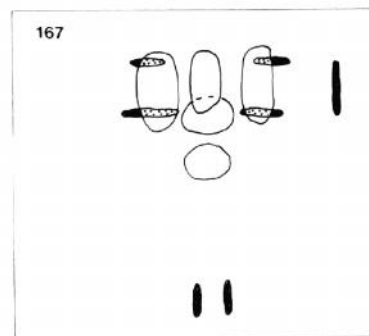
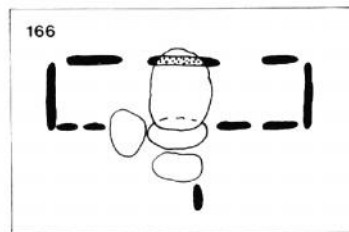
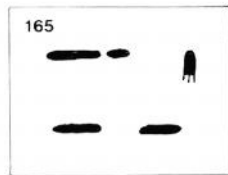
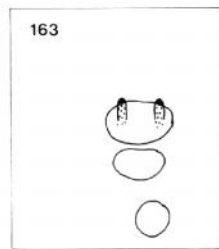
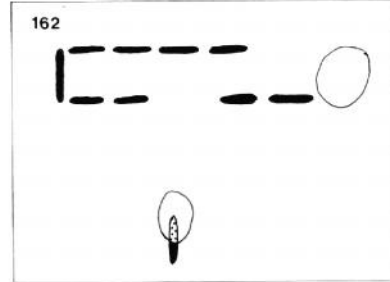
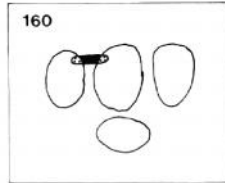
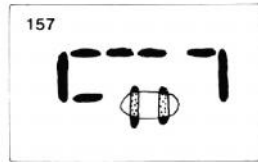
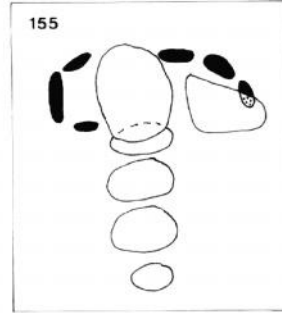
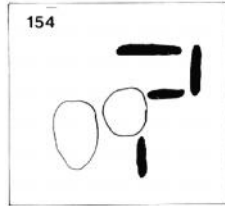
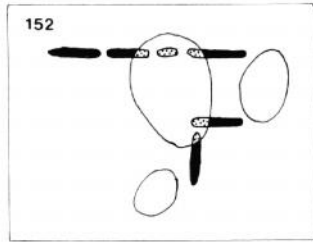
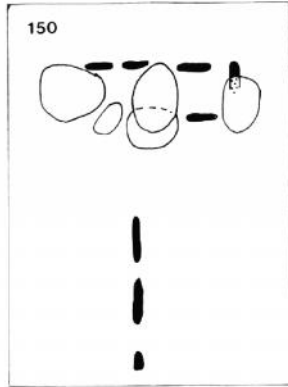
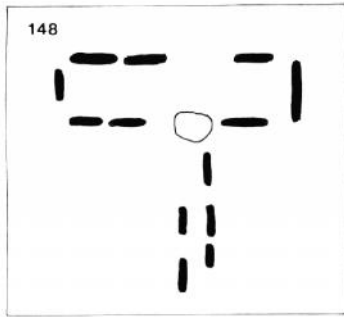


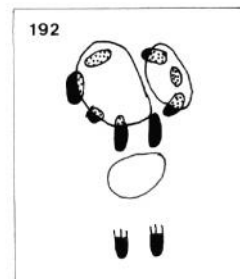
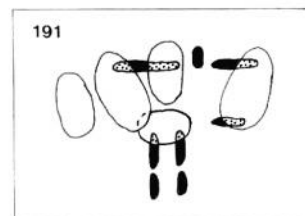
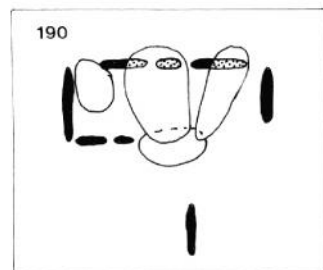
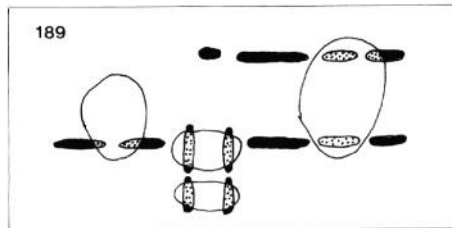
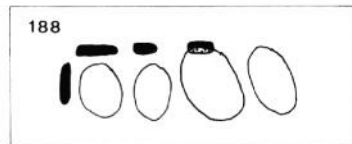
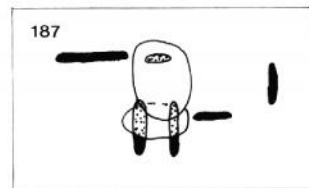
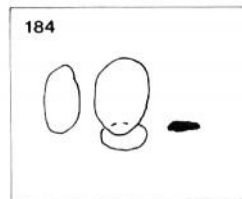
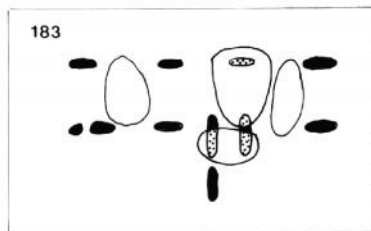
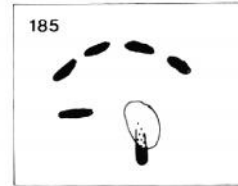
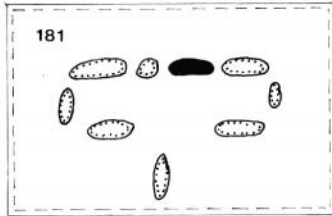
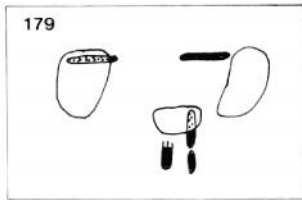
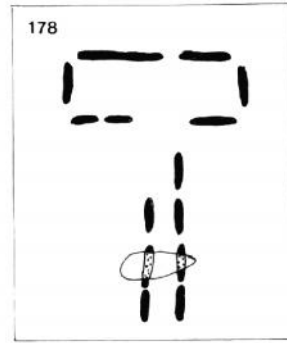
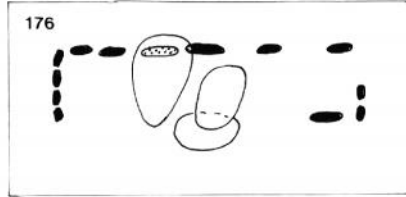
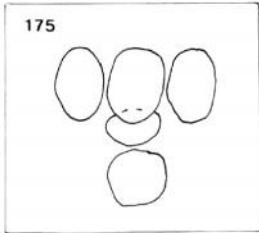
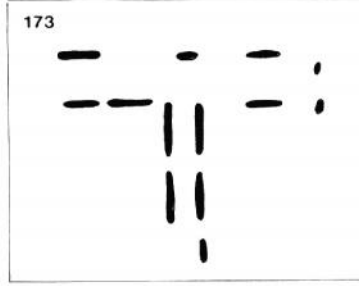
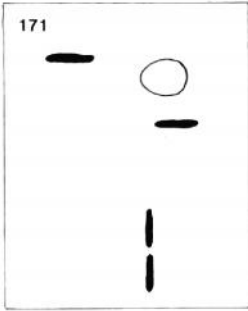


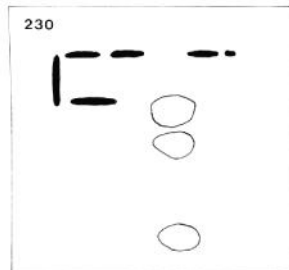
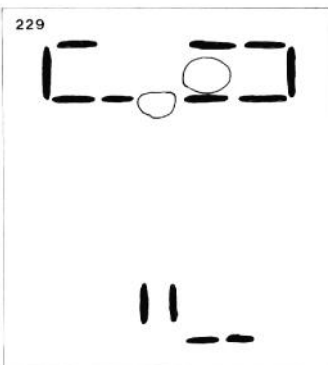
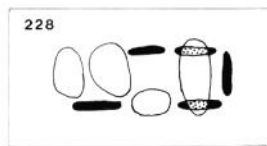
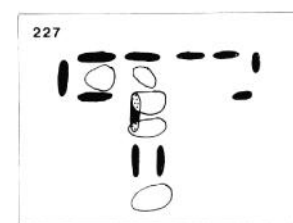
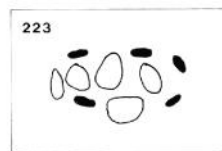
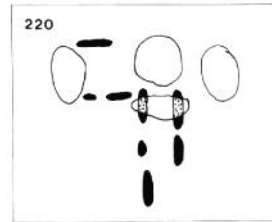
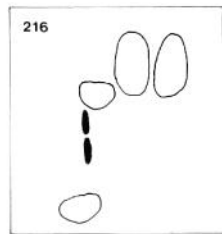
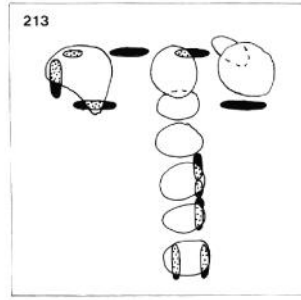
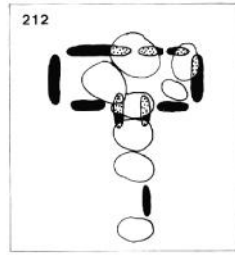
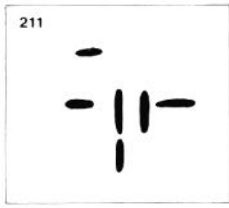


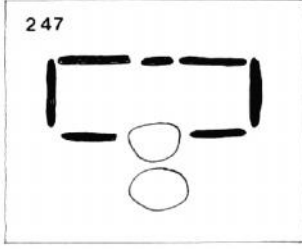
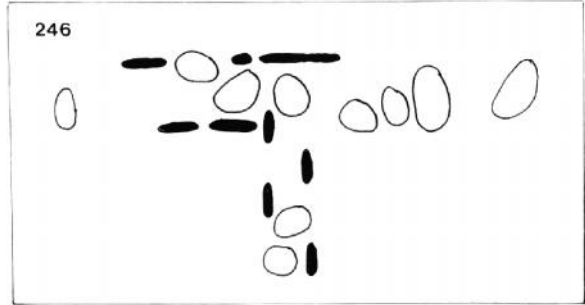
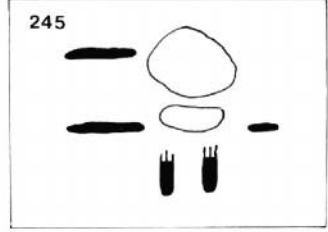
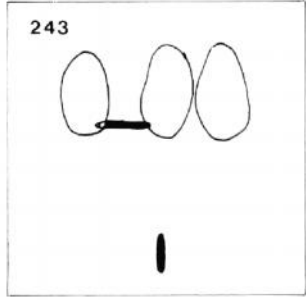
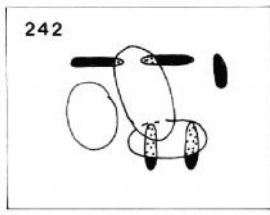
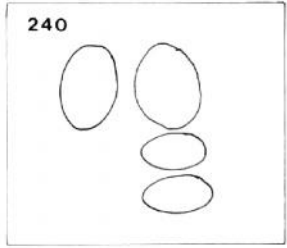
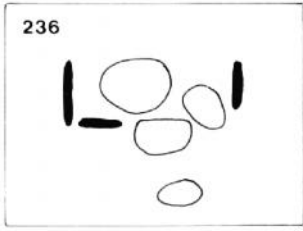
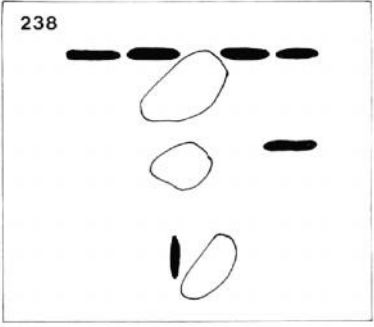
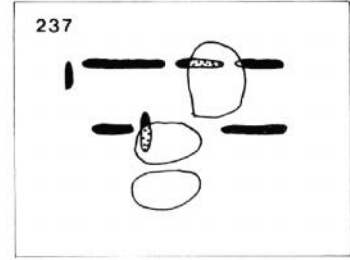
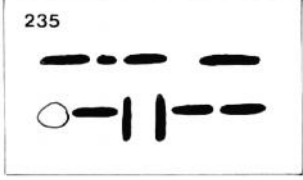
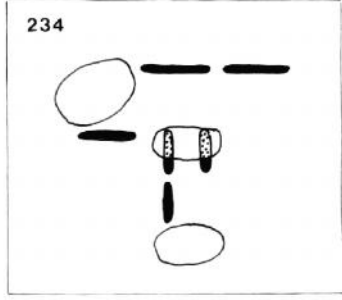












APPENDIX

Kammarlängder i NO Europa (minst 12 m och byggda före 2800 BC):

31,5 m Niedersachsen, Tyskland
27,6 m Niedersachsen, Tyskland
25,0 m Niedersachsen, Tyskland
24,5 m Niedersachsen, Tyskland
23,2 m Niedersachsen, Tyskland
22,4 m Niedersachsen, Tyskland
22,2 m Niedersachsen, Tyskland
21,5 m Niedersachsen, Tyskland
21,4 m Niedersachsen, Tyskland
20,7 m Niedersachsen, Tyskland
20,5 m Niedersachsen, Tyskland
20,3 m Niedersachsen, Tyskland
20,3 m Niedersachsen, Tyskland
20,1 m Niedersachsen, Tyskland
20,0 m Drenthe, Nederländerna
20 m Niedersachsen, Tyskland
19,7 m Niedersachsen, Tyskland
19,5 m Niedersachsen, Tyskland
19,4 m Niedersachsen, Tyskland
19,0 m Niedersachsen, Tyskland
18,5 m Niedersachsen, Tyskland
18 m Westfalen, Tyskland
17,8 m Niedersachsen, Tyskland
17,5 m Niedersachsen, Tyskland
17,5 m Niedersachsen, Tyskland
17,2 m Karleby sn, Falbygden
17,0 m Niedersachsen, Tyskland
17,0 m Niedersachsen, Tyskland
17,0 m Drenthe, Nederländerna
17 m Niedersachsen, Tyskland
16,8 m Niedersachsen, Tyskland
16,7 m Niedersachsen, Tyskland
16,6 m Niedersachsen, Tyskland
16,6 m Niedersachsen, Tyskland
16,5 m Niedersachsen, Tyskland
16,4 m Niedersachsen, Tyskland
16,3 m Niedersachsen, Tyskland
16,2 m Niedersachsen, Tyskland
15,9 m Drenthe, Nederländerna
15,6 m Drenthe, Nederländerna
15,5 m Niedersachsen, Tyskland
15,2 m Niedersachsen, Tyskland
15,2 m Niedersachsen, Tyskland

15,1 m Niedersachsen, Tyskland
15,0 m Niedersachsen, Tyskland
15 m Niedersachsen, Tyskland
15 m Drenthe, Nederländerna
15 m Drenthe, Nederländerna
15 m Drenthe, Nederländerna
14,9 m Niedersachsen, Tyskland
14,9 m Niedersachsen, Tyskland
14,8 m Niedersachsen, Tyskland
14,6 m Niedersachsen, Tyskland
14,2 m Niedersachsen, Tyskland
14,1 m Niedersachsen, Tyskland
14,0 m Valtorps sn, Falbygden
14,0 m Niedersachsen, Tyskland
14,0 m Niedersachsen, Tyskland
13,9 m Drenthe, Nederländerna
13,8 m Drenthe, Nederländerna
13,5 m Sätuna sn, Falbygden
12,7 m Falster, Danmark
12,6 m Drenthe, Nederländerna
12,4 m Själland, Danmark
12,3 m Ekornavallen, Falbygden
12,2 m Lolland, Danmark
12,2 m Niedersachsen, Tyskland
12,2 m Niedersachsen, Tyskland
12,2 m Niedersachsen, Tyskland
12,1 m Niedersachsen, Tyskland
12,0 m Niedersachsen, Tyskland
12,0 m Drenthe, Nederländerna